

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Bekir Tuna	Numarası 084244072003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belagatı	
	Danışmanı	Doç. Dr. Muhammet Tasa	
Tezin İngilizce Adı		Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî and his book "İstikâku Esmâillah"	

SUMMARY

Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, lived in the IVth. century that was a very productive period in science philosophy, art and culture. As he was grown up on fertile lands of philosophy, he was able to leave a lot of works behind. He became an expert on languages, without any influence of "Basra" and "Kûfe" schools, he wrote his first masterpiece "İstikâku Esmâillah".

The wealth of a language is appreciated through the variety of its idioms and phrases. Therefore a language is richer than the others if it has the ability to define some structures or even little nuances.

Arabic is one of the most valuable languages as it has carried a rich variety of prefixes and suffixes to improve or change the main root of the word. ez-Zeccâcî achieved his work of art in such an immense arena that the theme and subject of his work could only be limited with its peer "Esmâ-i Husnâ". His book also became an everlasting and impressive model among his pseudonyms and followers.

ez-Zeccâcî, who approved his ideas through word definitions and explanations from various sources, also left a valuable heritage of the information sources to his pursuers. In addition, he carried some dialect and accent usages of his age into "İstikâku Esmâillah".

This work has a rich content with religious verses, poems and traditional Arabic saying. As a result, he created the first work of art of "Esmâ-i Husnâ" literature. ez-Zeccâcî thinks that all human beings should acknowledge God with the immense capacity of his creativeness. Knowing the names of God is a mean which helps us to approach Him. According to him, analysing the words of "Esmâ-ul'Husnâ" holds a vital importance in itself.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Bekir Tuna	Numarası 084244072003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belagatı	
	Danışmanı	Doç. Dr. Muhammet Tasa	
Tezin İngilizce Adı		Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî and his book "İstikâku Esmâillâh"	

ÖZET

Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, hicrî IV. asırda Abbâsî devletinin ilim, sanat ve kültür alanlarının en verimli olduğu bir dönemde yaşamıştır. İlim olarak bereketli topraklarda bulunmanın beraberinde getirdiği donanıma sahip olarak çok değerli eserler bırakmıştır. Basra veya Kûfe ekollerinin etkisinde kalmaksızın, inisiyatif kullanabilecek kadar dil konusunda uzmanlaşmış ve alanında bir ilk olan *İstikâku Esmâillâh* adlı eseriyle temâyüz etmiştir.

Arapça kelimelerin başına, ortasına ve sonuna ek getirilerek farklı çekimlerde kelimeler elde edilebilen; ayrıca belli formlara uymak şartıyla kelimenin kökünün tamamen değiştirilmesi sûretiyle yeni bir kelime türetilen bir dil olması bakımından oldukça zengin bir dildir. İşte ez-Zeccâcî böylesine geniş bir alanda ama konusunu sadece Esmâ-i Hüsnâ ile sınırlandırarak ortaya koyduğu eserinde, kendisinden sonrakileri de etkileyecek bir şekilde başarılı ve kalıcı olmuştur.

Eserde ele alınan muştâk kelimelerin açıklamalarında pek çok kaynaktan alıntılar yaparak görüşünü delillendiren ez-Zeccâcî, bu eserinde geniş bir kaynakça birikimini de kendinden sonrakilere miras bırakmıştır. Buna ilâveten bazı kelimelerin açıklamasında farklı bölgelerdeki yerel kullanımlara da değinen ez-Zeccâcî, satır aralarında yaşadığı döneme kadarki Arapça kültürüne dair nâdir bulunan bilgileri *İstikâku Esmâillâh* ta nakletmiştir.

Bu eser çok zengin bir içeriğe sahip olup, âyetleri, hadisleri, darb-ı meselleri, Emsâlu'l-'Arab ve Akvâlu'l-'Arab'ları, çoğu eski şâirlere ait olmak üzere kendi asrında yaşayan şairin birçok şiirini eserinde toplamıştır. Bütün bunları da istikâk çerçevesinde değerlendirerek, *Esmâ-i Hüsnâ Edebiyatı* diyebileceğimiz bir alanın istikâkla ilgili ilk eserini vermiştir.

TC
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

EZ-ZECCÂCÎ VE İŞTİKÂKU ESMÂİLLÂH ADLI ESERİNİN
ARAP DİLİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman:
DOÇ. DR. MUHAMMET TASA

Hazırlayan:
BEKİR TUNA

KONYA–2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VII
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	IX
KISALTMALAR.....	X

GİRİŞ

ARAP DİLİ VE EDEBİYATI AÇISINDAN EBU'L-ĞÂSİM EZ-ZECCÂCÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME BİR BAKIŞ.....	1
--	---

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-ĞÂSİM ABDURRAHMÂN B. İŞHÂK EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE

ESERLERİ.....	5
EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	6
1. Nesebi.....	6
2. Doğumu.....	6
3. Yetişmesi.....	7
4. Seyahatleri.....	7
5. Edebî Kişiliği.....	7
6. Dini ve Ahlakî Hayatı.....	10
7. Vefatı.....	10
8. İLİM TAHSİLİ VE HOCALARI.....	11
8.1. ez-Zeccâc.....	11
8.2. İbnu's-Serrâc.....	11
8.3. el-Ahfeş.....	12
8.4. İbn Dureyd.....	12
8.5. Ebû Bekr el-Enbârî.....	12
8.6. el-Hâmid.....	12
8.7. İbn Keysân.....	13
8.8. Ebû C'afer Ahmed b. Rustem et-Taberî.....	13
8.9. et-Taberî.....	13
8.10. İbn Şâkir.....	13
8.11. el-Hayyât.....	13
8.12. ed-Dîneverî.....	14
8.13. el-Ezdî.....	14
8.14. el-Vâsitî.....	14

8.15. es-Şûlî.....	14
8.16. Ebû ‘Abdillâh İbrâhîm b. Muḥammed b. ‘Urfe.....	14
9. ÖĞRENCİLERİ.....	15
9.1. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Seleme b. Şîrâm el-Ğassânî	15
9.2. el-Ḥuseyn b. Velid b. Osman b. Ca’fer Ebû ‘Abdillâh el-Kellabî.....	15
9.3. Ebu’l-Hasen Ali b. İsmail b. Muhammed el-Anṭakî et-Temimî.....	15
10. ESERLERİ.....	16
10.1. el-İbdâl ve’l-Mu’âkabe ve’n-Nezâir.....	16
10.2. Aḥbâru Ebi’l-Kâsım ez-Zeccâcî.....	16
10.3. el-İzkâr bi’l-Mesâilî’l-Fıkhıyye.....	16
10.4. İstikâku Esmâillâh.....	16
10.5. Kitâbu’l-Emâlî.....	17
10.6. el-İdâh fi ‘İlelî’n-Naḥv.....	17
10.7. el-Cumel.....	18
10.8. Şerḥu Risâleti Sîbeveyhi.....	19
10.9. Şerḥu Kitâbi’l-Elif ve’l-Lâm li’l-Mâzinî.....	19
10.10. Şerḥu Muḥaddimetü Edebî’l-Kâtib.....	19
10.11. el-Kâfi fi’n-Naḥv.....	20
10.12. el-Lâmât.....	20
10.13. Mecâlisu’l-‘Ulemâ.....	21
10.14. el-Muḥter’a fi’l-Ḳavâfi.....	21
10.15. Muḥtasaru’z-Zâhir.....	21
10.16. Mesâil Muteferriḳa.....	22
10.17. Me’âni’l-Ḥurûf.....	22
10.18. Kitâbu’l-Mecmû’ fi Ma’rifeti Envâ’iş-Ş‘ir ve Ḳavâfi.....	22
11. EZ-ZECCÂCÎ’NİN İÇİNDE YAŞADIĞI SİYÂSÎ VE KÜLTÜREL ÇEVRE.....	23
11.1. Siyâsî Çevre.....	23
11.2. Kültürel Çevre.....	23
12. EZ-ZECCÂCÎ’NİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ.....	29
12.1. Nahiv İlmi ve ez-Zeccâcî.....	29
12.1.1. ez-Zeccâcî’nin Filolojik Çalışmalara Yaklaşımı.....	31
12.1.2. Garîb ve Nâdir Kelimelere Yaklaşımı.....	31
12.1.3. İbdâl, Mu’âkabe ve Nezâir Konusunda ez-Zeccâcî’nin Görüşleri.....	33
12.1.4. ez-Zeccâcî’nin Nahiv Çalışmalarında Bağlı Olduğu Ekol.....	34

12.1.5. Nahiv Çalışmalarında Kıyas Metodu.....	34
12.1.6. Hatayı Tespit Etme Metodu.....	35
12.2. Nahiv İlminin Felsefesi ve ez-Zeccâcî.....	35
12.3. ez-Zeccâcî'nin Kendisinden Sonraki Nahiv Çalışmalarına Tesiri.....	36
12.4. ez-Zeccâcî ve Basra Ekolü.....	36
12.5. ez-Zeccâcî ve Kûfe Ekolü.....	38
12.6. ez-Zeccâcî'nin Görüşlerinde Bağımsız Oluşu.....	39

İKİNCİ BÖLÜM

EZ-ZECCÂCÎ VE İŞTİKÂKU ESMÂİLLÂH ADLI ESERİ.....	42
1. Arap Dilinde İştikâk.....	43
1.1. İştikâk İlminin Doğuşu ve Gelişimi.....	43
1.2. İştikâk İlminin Konusu.....	45
1.3. İştikâk'ın Lügat Mânâsı.....	46
1.4. İştikâk'ın Istılah Mânâsı.....	46
1.5- İştikâkın Çeşitleri.....	48
1.5.1. el-İştikâku's-Sağîr.....	49
1.5.2. el-İştikâku'l-Kebîr.....	49
1.5.3. el-İştikâku'l-Ekber.....	50
1.6. İştikâk Konusunda Yazılmış Eserler.....	53
2. İştikâku Esmâillâh'ın Genel Özellikleri	56
2.1. Eserin Tanıtımı.....	56
2.2. Eserin Nüshaları.....	60
2.3. Eserin Yazılış Zamanı.....	60
2.4. Eseri Yazmasındaki Hedef.....	60
3. Eserin Hazırlanmasında Esas Alınan Kaynaklar.....	60
4. Eserde Takip Edilen Metod.....	62
4.1. Âyetlerden Yapılan İstişâdlar.....	62
4.2. Hadîs-i Şerîf'lerden Yapılan İstişâdlar.....	65
4.3. Şiirden Yapılan İstişâdlar.....	67
4.4. Eserde Kullanılan Meseller.....	68

4.5. Eserde Kullanılan Dil Tercîhi.....	69
5. Eserin Muhteva Yönünden Tahlili.....	71
6. Eserin Arap Dili İçerisindeki Yeri.....	72
7. Kitabın Kendinden Sonraki Çalışmalara Etkisi.....	73
SONUÇ.....	74
BİBLİYOGRAFYA.....	75

ÖNSÖZ

Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 340) edebî kişiliği ve yazmış olduğu “*İstikâku Esmâillâh*” adlı eseriyle, Arap dilinde, muhtevâ ve üslup özellikleri açısından ayrı bir yere sahiptir. Bu çalışmamızda Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin yaşadığı dönemde Arap edebiyatının durumu ve Arap dilciliği konusu ele alınacak, bu dönemin dil anlayışına örnek olması bakımından Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin eserinin, edebî değeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin doğduğu Nihâvend, daha sonra göç ettiği Bağdat'ın siyasî ve kültürel açıdan incelenmesi, ayrıca edebî birikimini ortaya koyduğu “*İstikâku Esmâillâh*”ın tahlili IV. asır Arap edebiyatına ışık tutacak bir çalışma olması bakımından önemlidir.

Yukarıdaki durumlara ek olarak Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin bu eseriyle ilgili daha önce herhangi bir özel çalışmanın yapılmamış olması, özgünlüğü açısından konunun önemini arttırmaktadır.

Yüksek lisans tez konusu olarak bu konunun seçimindeki amaç, yukarıda açıklanan hususlar gereği, Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin ilmî ve edebî değerini ortaya koymak, ayrıca söz konusu edibin şahsında dönemin ilmî, edebî, siyasî ve kültürel yapısı hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmak olacaktır.

Bu çalışmada, klasik Arap edebiyatı içerisinde inceleme ve tahlil metotları kullanılacaktır. Bir eserin değeri ve edebî güzelliği, yazarın dilde yeterliliğiyle ve birikimiyle paralellik arz eder. Bu sebeple ilk olarak yazarın ilmî ve kültürel değerini tespit için hayatı incelenecek, eserinin tahlilinde, yazarın hayatıyla ilgili bulunan verilerden faydalanılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde eser muhteva yönünden incelenecek, eserde ele alınan konu ve işlenen temalara göre yazarın işlediği konular tasnif edilecektir. Ayrıca bu bölümde yazarın anlatım özellikleri, eserde verilen tema veya temaların duygu ve ifâde açısından yeterliliği tespit edilecektir. Ayrıca yazarla aynı dönemde yaşamış diğer yazarların eserlerinden ve Abbâsî dönemi dilcilerinden örneklerle bu çalışmaya konu olan yazarın eseri arasında karşılaştırmalar yapılacaktır. Bu sayede dönemdeki diğer yazarlara nazaran, Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin dil alanında getirdiği yenilikler varsa belirtilecek, gerek döneminin diğer dil eserleri ve gerek önceki dönem dilcileriyle olan benzerlikleri ortaya konacaktır. Yine bu bölümde Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin eserinde âyetlerden ve hadislerden iktibâslar varsa bunlar tespit edilecektir.

Bu bölümde eser üslûp açısından da değerlendirilecektir. Klasik dönem ve modern dönem eserleriyle Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî arasında karşılaştırmalar yapılacak, yenilikler varsa tespit edilecek, ayrıca Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî herhangi bir dilciden etkilenmiş ise bu durum delilleri ve örnekleriyle ortaya konacaktır.

Çalışmam boyunca yardımlarını esirgemeyen Anabilim Dalı Başkanımız Prof. Dr. Tacettin UZUN'a, eleştiri ve uyarıları ile çalışmama yön veren danışman hocam Doç. Dr. Muhammed TASA'ya şükranlarımı sunarım.

15. 12. 2010

Bekir TUNA

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

اَ	: a, e	س	: S, s
اُ	: u	ش	: Ş, ş
اِ	: ı, i	ص	: S, s
اَـ	: â, ê	ض	: D, d
اُوـ	: û	ط	: T, t
اِـ	: î	ظ	: Z, z
ء	: ’	ع	: ‘
ب	: b	غ	: Ğ, ğ
ت	: t	ف	: F, f
ث	: S, s	ق	: K, k
ج	: c	ك	: K, k
ح	: H, h	ل	: L, l
خ	: H, h	م	: M, m
د	: D, d	ن	: N, n
ذ	: Z, z	و	: V, v
ر	: R, r	هـ	: H, h
ز	: Z, z	ي	: Y, y

Not: Yukarıda verilen transkripsiyon alfabesi şahıs isimleri, eser adları ve künyeler için; gerekli durumlarda da kimi kelimelerin telaffuzlarını göstermek için kullanılmıştır. Türkçede sık kullanılan özel isimlere transkripsiyon uygulanmamıştır. Bu isimler “*Ömer, Ali... vb.*” şeklinde Türkçede kullanıldığı gibi yazılmıştır. Tamlama olan ya da bileşik isimlerde Arapça okunuş esas alınmış, ancak kolaylıkla okunabilmesi için tamlamalar kesme işaretiyle ayrılmadan, “*Zeynel’âbidîn*” veya “*Nûru’d-dîn*” yerine, doğrudan “*Zeynel’âbidîn*” ya da “*Nûruddîn*” şeklinde verilmiştir. Harf-i tariflerin yazımında “el- ...” şeklinde küçük harf kullanılmış, cümle başlarında ya da dipnotlardaki isimlerin başlangıcında da bu usûl gözetilmiştir. Şemsî harflerle başlayan kelimelerin başındaki harf-i tarifler ise, “en-Neysâbü’rî” şeklinde kelimenin ilk harfinin okunuşu esas alınarak belirtilmiştir.

KISALTMALAR

a.e.	: aynı eser
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
Ans.	: ansiklopedi
a.y.	: aynı yer
b.	: ibn
Bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Fk.	: fakültesi
h.	: hicrî
İA	: İslam Ansiklopedisi
m.	: mîlâdî
MÖ	: mîlattan önce
MS	: mîlattan sonra
Mtb.	: matbaası
Nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
(s.a.v.)	: Sallallâhu 'Aleyhi ve Sellem
S.	: sayı
Sos. Bil. Enst.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
trc.	: tercüme eden
tsz.	: tarihi bilinmiyor, tarihsiz
Ünv.	: Üniversitesi
vd.	: ve devamı
Yay.	: yayınları

GİRİŞ

ARAP DİLİ VE EDEBİYATI AÇISINDAN EBU'L-ĞÂSİM EZ-ZECCÂCÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME BİR BAKIŞ

Bilindiğı üzere her dil, insan gibi, bir toplumda, o toplumun ihtiyaçları ile birlikte doğar ve gelişim süreci gösterir. Tıpkı bir insan gibi onu ayakta tutan temel objelerin zayıflamasıyla önce güç kaybeder ve toplumun ona ihtiyacı kalmadığı zaman da, doğduğu gibi yeryüzünden kaybolur gider. Bu gelişim sürecinde, o dili kullanan toplumda, dinî, kültürel, siyâsî ve çevresel şartların da etkisiyle çok güçlendiğı, büyük coğrafyalarda konuşulduğu, birçok edebî ve sanatsal etkinliklerin gerçekleştirildiğı görülür. Yine aynı şartların etkisiyle görülen zayıflama, kan kaybetme hatta âit olduğu toplumun ondan daha iyi ve anlaşılır bir dili seçmesiyle veya gerekliliklerine dikkat etmeden kullanmalarıyla, ağız ve lehçeleri değişerek de olsa, ortadan kalkması da mümkündür. Sanki biyolojik bir canlı gibi, dilin geçirmiş olduğu bu süreç, bazı araştırmacılar tarafından 'dil'in hayatı'¹ olarak adlandırılır.

Dil, insanlar arasında iletişim sağlayan doğal bir vâsıttır. İnsanlar, duygularını, düşüncelerini, fikirlerini, hükümlerini birbirlerine nakletmek, merâmlarını birbirlerine anlatmak için 'dil' denilen vâsitaya başvururlar. Fakat dil, insanların kullandığı her hangi bir vâsitaya benzemez. Onun vâsitalığı sadece anlaşmayı temin etmesi bakımındandır ve müstakil bir hüviyete sahiptir. İnsanlar ona istedikleri gibi hükmedemezler. O'nu olduğu gibi kabullenmek, onu bir vâsita olarak kullanırken, onun özelliklerine dikkat etmek zorundadırlar.²

Arap dili de aynı şekilde yukarıda zikredilen durum gibi, doğduğu tarihten beri, bulunduğu coğrafyada bu seyri izlemiş ve Kur'ân-ı Kerîm'in nazil olduğu dönemde de tekâmül merhalesine ulaşmıştır.

Arapça, Kur'ân'ın nuzûlu ile ilâhî vahyin dili olma hüviyetini de kazanarak, Kur'ân'la birlikte, geniş coğrafyalara yayılmıştır. Arapçanın ulaştığı bu tekâmülün muhafazasında Kur'ân'ın eşsiz belâğatının etkisi şüphesiz büyük olmuştur. Onun, bir dinin kitabının dili olması, bu kitapta bu dilin çeşitli lehçeleri ile ilgili örneklerin bulunması, Arap toplumunun kullandığı birçok deyim, kalıp ve ibareleri içermesi, Arap kavimlerinin kullanmış olduğu değişik ifâde şekillerini de içerisinde barındırması, bu mükemmelliğı tamamlayan büyük unsurlar olmuştur.³

¹ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'ân Dili Arapça*, Konya, Mânevi Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti, 1969, s. 17.

² Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, İstanbul Üniv. Edebiyat Fk. Yay., 1962, s. 3.

³ Suat Yıldırım, "Kur'an-ı Câzî ve Üslûbu", DİA, XXXVI, 393.; Osman Keskiöğlü, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1987, s. 199.

Özellikle bu dilin, İslâm dininin de ibadet dili olması nedeniyle, Arapça konuşan Arapların yanı sıra, bu dinde mesafe katetmek ve onun bazı konularına açıklık getirmek isteyen Arap olmayan toplumlar, bu dini ve bu dinin dili olan Arapçayı öğrenmeye önem vermişlerdir.⁴

Bütün olarak ve dar anlamda Arap edebiyatı, hem bir halkı, hem de bir medeniyeti temsil eden tarihî bir şâheserdir. Menşe’ olarak, Arap yarımadasında yaşayan, tabiatla bütünleşmiş göçebelere dayanır. İslâm öncesi tecrit edilmiş “*Sâmî*” dinlerin kültürünün araç olduğu bir toplum edebiyatıdır⁵. Mîladî VII. yüzyılın Arap fetihleri bu edebiyata yeni bir istikâmet vermiş ve evrensel bir nitelik kazandırmıştır. Müslüman Arap hükümlarlığın ilâhî ve idârî dili olan Arapça, bu hükümlarlığın dâhilindeki çeşitli halkların ortak dili haline gelmiş ve ortak bir dille ifade edilen edebiyat, Orta Çağ İslâm medeniyetinin en önemli kültürel unsuru olmuştur. Böylece Arap edebiyatı on beş asır boyunca, çeşitli edebiyat devirlerinde devamlılık çizgisini korumuştur.⁶

Abbâsîleri hükümdarlığa getiren devrim rüzgârı, aynı zamanda Arap edebiyatının altın devrini açmıştır. Bu dönemde yeni âmiller devreye girmiş, edebiyat, yeni şekiller ve özellikler geliştirmiştir. Bağdât, Emevî devrinin başkenti olan Şâm’ın asla ulaşamayacağı kadar edebî hayatın merkezi olmuştur. Bağdât’ın bu itibârı 334/945’de Büveyhîlerin eline geçmesinden sonra da devam etmiştir. Eyalet merkezlerinin yükselmesinden sonra Arap edebiyatı artık Sâmi ırkının Batı Asya’daki anavatanıyla sınırlı değildi.⁷ Doğuda ve batıda Orta Asya’ya ve Akdeniz’in en uzak kıyılarına kadar yayılmıştı. Bu edebiyata katkıda bulunanlar artık Emevî devrinde olduğu gibi yalnız Araplar değildi; çeşitli etnik gruplara mensup birçok insanın katkısı vardır.⁸

Bu asırda iki tür âlim tipi ortaya çıkmıştır. Birinci grup kültürlerini, nakilcilik yaparak ve mevcut ilmî birikimi öğrenip aktarmak suretiyle geliştirenlerden oluşur. Bunlara “ilim ehli” denirdi. İkinci grup ise kültürlerini, îcad ve yeni hükümler çıkarmak suretiyle geliştirenlerden oluşmaktaydı.⁹ Bilindiği gibi Abbâsîler devri, Arap dili ve edebiyatı alanlarındaki çalışmalar bakımından çok verimli geçmiştir. Önceleri Kur’ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şerîflerin inceliklerini anlamak gayesiyle başlayan filolojik ve edebî araştırmalar, zamanla müstakil birer ilim dalını almış, çeşitli dilciler Arap kabileleri arasında dolaşarak Arap edebiyatına esas teşkil edecek malzemeyi toplayıp tespit etmeye başlamışlardı. İslâmî ilimlerin temelini oluşturan Kur’ân ve hadisle ilgili çalışmalara bağlı olarak, nahiv alanında yapılan çalışmalar da bu devirde önem kazanmıştır.¹⁰

⁴ Şubhî es-Sâlih, *Mebâhîş fî ‘Ulûmîl-Kur’ân*, Beyrut-1968, s. 313-340.

⁵ Hüseyin Küçükcalay, *a.g.e.*, s. 73.

⁶ M. Nihad Çetin, “*Arap-Edebiyat*”, DİA, İstanbul-1991, III/286.

⁷ K. V. Zettersteen, “*Abbâsîler*”, İA, İstanbul-1978, I/21.

⁸ Hasan İbrâhim Hasan, *Târihu’l-İslâmî’s-Siyâsî*, III. bs., Dimeşk-1963, II/150.

⁹ *a.e.*, II/159.

¹⁰ Aynı yer.

Daha önce Ebu'l-Esved ed-Dueli tarafından esasları tespit edilen nahiv ilmi,¹¹ Abbâsîlerin ilk zamanlarında Basra ve Kûfe ekolleri şeklinde teşekkül etti.¹² Bu ekollere bağlı olarak birçok dil âlimi yetişti. Basra ekolünün başlıca temsilcileri el-Halîl b. Ahmed (ö. 179/791), Sîbeveyhi (ö. 180/769), el-Ahfeş (ö. 207/822), Ebû Sa'îd es-Sîrâfî (ö. 368/978) ve çağdaşı ez-Zeccâc' (ö. 310/922) tır. Daha sonra teşekkül eden Kûfe ekolünün belli başlı temsilcileri el-Kisâî, el-Ferrâ, Ebû Câ'fer er-Ru'âsî Sa'leb'tir.¹³

Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 340) işte böyle bir kültür havzasının ortasında doğmuştur. Eğitiminin başlangıcı Nihâvend, daha sonra göç ettiği Bağdat'ın siyasi ve kültürel dokusu, edebî birikimini ortaya koyduğu eserleriyle IV. asır Arap edebiyatına ışık tutacak çalışmalar olması bakımından önemlidir.

Abbâsî devleti; ülkesinin genişliği, servetinin bolluğu ve ticaretinin revaçta oluşu, doğunun daha önce şahit olmadığı bir kültürel kalkınma ve harmanlanmanın meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁴ Hattâ halîfeden sıradan bir vatandaşa varıncaya kadar bütün insanlar, ilim öğrenmeye başlamışlar veya en azından edebiyata meyletmışlerdir. Abbâsî devleti zamanında insanlar, bal taşıyan arı misali, memleketlerine ve orada ilme susamış talebelere ilim götürmek için, ilim ve irfan kaynaklarına ulaşmak maksadıyla üç kıtayı dolaşmışlardır. Daha sonra da, günümüzdeki ansiklopedilere çok benzeyen ve bu yeni ilimlerin, önceden beklenilmeyen bir şekilde bize kadar ulaştırılmasında büyük rolü olan eserlerini, bu uğurda gösterdikleri devamlı gayretler sonucunda tasnif etmişlerdir.¹⁵

Medeniyetler, gelişme dönemlerinde, yeni bilgi ve düşüncelere açık oldukları oranda büyüme gösterirler. Bu açıdan bütün tesirlere kapılar açık olmalı ve her şeyden önce tesirlerin serbest olarak çarpışması ve tepkilerin oluşması gereklidir. Bir millet kendinden önceki ve aynı dönemdeki gelişmiş milletlere ait bilimi sentezleyerek almalıdır. Emevîlerle başlayıp Abbâsîlerle en üst düzeye ulaşan tercüme faaliyetleri büyük bir medeniyetin oluşmasını sağlamıştır.¹⁶

Abbâsîler dönemi tercüme faaliyetlerinin birinci döneminde; mantık, felsefe, dil ve edebiyat, astronomi, tıp, matematik gibi ilimlerde tercüme yapılırken; ikinci dönemde “Beytu'l-Hikme” adlı bir merkez kurulmuş ve Me'mûn (ö. 218/833) döneminde tercüme faaliyetleri,

¹¹ Mehmet Cevat Ergin, “Arap Nahvinin Doğuşu”, Dicle Üniv. İlahiyat Fk. Dergisi, Cilt VII, Sayı No: II, s., 123.

¹² Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler-İlim ve Kültür Hayatı”, DİA, I/40.

¹³ Hulûsî Kılıç, “Kûfiyyûn”, DİA, XXVI/345; Hulûsî Kılıç, “Basriyyûn”, DİA, V/117.

¹⁴ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara, Ankara Üniv. İlahiyat Fk. Yay., Sevinç Mtb., 1968, s. 101.

¹⁵ Hasan İbrâhîm Hasan, a.g.e., III/147-148.

¹⁶ Kenan Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Erzurum, Şafak Yay., 1998, s. 10.

devletin resmi politikası haline gelmiştir.¹⁷ Bu durum ilim dünyasına ciddi anlamda bir hareketlilik sağlamıştır.¹⁸

Bu dönemde kırâat alanında İbn Mucâhid (ö. 324/936), Hârûn b. Mûsa el-Basrî (ö. 170/180), ‘Abdu’l-Vâhid el-Bezzâr, İbn Muḳassem Yahyâ b. Hârîs ed-Dimârî (ö. 145/762), Hazmâ b. Hâbîb ez-Zeyyâd (ö. 156/773), Ebû Abdurrahmân el-Mukrî (ö. 213/828) ve Hâlef b. Hîşâm el-Bezzâz (ö. 229/773) yetişmiş büyük kırâat âlimleridir.

Tefsir alanında İbn Cureyc, İbn Cerîr et-Ṭaberî (ö. 310/922), Ebû Muslim Muhammed b. Bahr (ö. 322/934), İbn ‘Abbâs, İbn Mes‘ûd ve Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî, ayrıca Mu‘tezile’nin meşhur tefsircilerinden olan Ebû Bekr el-Es‘âm (ö. 240/854), ve İbn Cerv el-Esedî (ö. 387/997) bu dönemde yetişmiş önde gelen âlimlerdendir.¹⁹

Hadis alanında el-Buhârî, (ö. 256/869), Muslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874), es-Sicistânî (ö. 275/888), et-Tirmizî (ö. 278/891), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), en-Nesâî (ö. 303/915), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Mâce (ö. 275/888); bunların her biri hadis sahasında kıymetli bir eser kaleme almışlardır.²⁰

Bu dönemde dil ve nahiv ilimleri adeta zirveye ulaşmıştır. Basra ve Kûfe dil mektepleri dört bir yönden gelen talebelerle dolup taşmıştır. h. III. asırda meşhur olan dil âlimleri arasında Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 229/844), Ebû Hâtîm es-Sicistânî (ö. 255/869), Ebu’l-Faḍl er-Riyâşî (ö. 257/871), Ebû Sa‘îd en-Nahvî (ö. 275/888), Ebu’l-‘Abbâs el-Muberred (ö. 285/898), Sa‘leb (ö. 291/904), İbn Keysân (ö. 299/911); h. IV. asırda ise Abdurrahmân el-Hemeḍânî (ö. 327/939), Ebû Bekr b. Abdi’l-‘Azîz, Ebû Ali el-Ḳâlî (ö. 356/967), Ebû Manşûr el-Ezherî (ö. 370/980), İbn Fâris (ö. 365/975), el-Cevherî (ö. 312/924), ez-Zeccâc (ö. 310/922), İbnu’s-Serrâc (ö. 316/928), es-Sîrâfî (ö. 368/978) gibi pek çok ünlü dil âlimi yetişmiştir.²¹

Ebu’l-Ḳâsım ez-Zeccâcî (ö. 340) işte bu dönemde, böyle münbit bir ortamda yetişmiştir. Ebu’l-Ḳâsım ez-Zeccâcî’nin yaşadığı sosyal, ekonomik, kültürel, bilimsel ve siyasi durum, yazarın eserlerini doğal olarak etkilemiştir.

¹⁷ Mahmut Kaya, “*Beytu’l-Hikme*”, DİA, VI/89.; Clément Huart, *Arab ve İslam Edebiyatı*, trc. Cemal Sezgin, Ankara-tsz., s. 173.

¹⁸ M. Akif Özdoğan, “*Abbâsiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi*”, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, V/16 (Kış-2005) s. 35.

¹⁹ Hasan İbrâhîm Hasan, a.g.e., III/150-151.

²⁰ Hasan İbrâhîm Hasan, a.e., III/155-156.

²¹ Hakkı Dursun Yıldız, a.g.m., I/40.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-ĞÂSİM ABDURRAHMÂN B. İŞHÂK EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. Nesebi:

Asıl adı Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî'dir.²² Nesebi babasına nisbet edilir, ailesi ve dedesi hakkında kaynaklar bir bilgi zikretmez. Bundan, onun aslen Fârisî olduğu anlaşıyor. Eğer Arap asıllı olsaydı nesebi kaybolmazdı. Çünkü Araplar neseplerine özen göstermeleriyle tanınırlar ve neseplerini korumak için ellerinden geleni yaparlar. Bu tutumları *neseb* ilminin doğmasına neden olmuştur.

ez-Zeccâcî, bu isimle ailesine değil, hocası Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sırrî ez-Zeccâc (ö. 311) 'a çok yakın olmasından ve uzun süre yanında kalmasından dolayı nisbet edilir. Terâcîm kitapları, ez-Zeccâc'ın, hayatının ilk dönemlerinde cam işleriyle uğraştığından dolayı bu lâkapla anıldığını söylemektedir.²³

ez-Zeccâcî'nin künyesinin sonuna es-Saymerî, en-Nihâvendî, en-Nahvî, el-Bağdâdî gibi ilâveler yapılmaktadır. Künyesi, ismi ve lakâbı hakkında bütün tabakât, fihrist ve terâcîm kitapları ittifak etmiştir.²⁴

ez-Zehebî, Arapça'ya olan vukûfiyetinden ve katkılarından dolayı *Şeyhu'l-'Arabîyye* lakabının kendisine verildiğini zikreder.²⁵

2. Doğumu:

Rivayetlerin hiçbirinde ez-Zeccâcî'nin doğum tarihine rastlanmamaktadır.²⁶ Ancak hocalarının ölüm tarihinden onun doğum tarihi tahmin edilebilir. Hocalarından ilk önce ölen İbn Keysân'dır. İbn Keysân'ın h. 229'da vefat ettiği rivayet edilmektedir. Genellikle 15 ile 20 yaşları arasında talebeliğe başladığını düşünülürse, yaklaşık olarak h. 279 veya h. 284 yıllarında doğduğu söylenebilir. ez-Zeccâcî'nin, Basra yakınlarında Saymar veya Saymara denilen bir köyde dünyaya geldiği söylenir.²⁷ İbn Hallikân onun Hemedân'ın güneyinde Nihâvend'de doğduğunu belirtir.²⁸ el-Kıftî iki görüşü birleştirerek: *O, Saymara ehlinde olup Nihâvend'lidir*, der.²⁹

²² Ebû Sa'îd es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Beyrut, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1988, III/140.

²³ Ebu'l-Faql Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nuḥât*, Beyrut, el-Mektebetu'l-Aşriyye, 1965, II/77.

²⁴ Ömer Rıza Keḥhâle, *Mu'cemu'l- Muellifîn*, Beyrut, Mektebetu'l-Musennâ, tsz., V/124.

²⁵ İbnu'l-İmâd el-Ḥanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, Kahire, Dâru'l-Fikr, tsz. I/357; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osman ez-Zehebî, *el-İber*, thk. Fuad Seyyid, Kuveyt, Matbaatu'l-Hukûme, 1961, II/254.

²⁶ Yusuf İlian Sarkis, *Mu'cemu'l-Matbû'ati'l-'Arabîyye ve'l-Mu'arabe*, Kahire, Matba'atu Sarkis, 1928, s. 964; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût, Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, 1985, 15. Cüz, s. 475–476.

²⁷ Cemaluddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhu'n-Nuḥât*, thk. Ebu'l-Faql İbrahim, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986, II/160; ez-Zebidî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Faql İbrahim, Mısır, Dâru'l-Ma'rife, 1973, s.119.

²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-'Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1970, III/367.

²⁹ İbn Ḥayr el-İşbilî, *el-Fihrist*, Bağdat, el-Mektebetu'l-Endelûsiyye, II. bs., 1963., s. 308; el-Kıftî, a.g.e., II/160.

3. Yetişmesi:

ez-Zeccâcî, Hemedân'ın güneyinde Nihâvend'de büyüdü.³⁰ İlk eğitimini Nihâvend'de tamamladıktan sonra ilim halkalarından faydalanmak ve kendini daha iyi geliştirebilmek için Bağdat'a yerleşti. Bağdat o dönemde ilmi bir merkez idi. Meşhur âlimler oraya yerleşmişler ve ders veriyorlardı³¹

Ailesi hakkında herhangi bir bilginin olmaması, onun yetim olarak büyüdüğüünü düşündürmektedir. Eğer ailesi olsaydı, gittiğı yerlerde gariplik hisseder, eserlerinde doğup büyüdüğü yerlerden veya ailesinden söz ederdi. Fakat bunlara hiç atıfta bulunmamıştır.³² Bağdat'a geliş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat h. 299'dan önce geldiğı ağırlık kazanmaktadır. Çünkü hocası İbn Keysân h. 299'da vefat etti.

4. Seyahatleri:

ez-Zeccâcî'nin ilim hayatını sevdiğı ve bu uğurda çok çaba sarf edip birçok sefere çıktığı görülmektedir. Bağdat'ta büyüyüp yetiştikten sonra Haleb ve şam'da kaldı. Orada ders verip insanlara faydalı oldu.³³

Görüldüğü gibi ez-Zeccâcî hareketli ve ilimle bağlantılı bir hayata sahiptir. Nerede kalırsa kalsın hem araştıran, faydalanan bir öğrenci hem de ders veren bir öğretmen olmuştur. Öğrencileri ve hocaları ile olan ilişki ve bağlantısı bunu göstermektedir.³⁴

5. Edebî Kişiliğı:

ez-Zeccâcî'nin ilmî konumu ve kültürü, hicrî III. asrın sonlarında yaşayan bir âlimin seviyesi ne ise o seviyede idi. Onun yaşadığı asır İslamî ilimlerin, fikir ve düşünce hayatının en verimli ve olgun olduğı bir dönem idi.

ez-Zeccâcî; el-Ahfeş, ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc, İbnu'l-Enbârî, es-Sîrâfî ve İbn Dureyd gibi âlimlerle aynı dönemde yaşadı. ez-Zeccâcî bu mühim şahsiyetlerden biri idi. Hatta ilim, çalışma ve üretkenlik bakımından bunların bir çoğundan aktif idi.

ez-Zeccâcî'nin çalışkanlığı, kariyeri, kapasitesi ve verimliliğı eserlerinde rahatlıkla görülmektedir. O sanki hocalarında bulunan farklı özellik ve bilimleri kendisinde toplamıştır.

³⁰ el-Yafî, *Mir'âtu'l-Cinan ve İbretu'l-Yakzân*, Haydarabâd, Matbaatu'l-Yemenî, 1337, II/333; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Mısır, İdâratu Matba'atî'l-Muniriyye, 1393, III/337.

³¹ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-'Âlâm Kâmusu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Musteşrikin*, III. bs., 1969, IV/69.

³² Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İşhâk b. Muhammed b. İşhâk İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire-1348, s.87.

³³ Carl Brockelmann, *Târihu'l-Edebî'l-'Arabî*, trc. Abdulhâlim en-Neccâr, Kahire, Dâru'l-Ma'ârif, 1961, III/173; Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İşhâk ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, thk. Abdusselam Hârun, Kahire, Matba'atu'l-Medenî, 1378, s.9.

³⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Bulğâ fi Târihi Eimmeti'l-Luğâ*, thk. Muhammed el-Mışrî, Dimeşk-1972, s.121; İbni Hişam, *şerh-u Kitâbu'l-Cumel-fi'n-Nahvi ez-Zeccâcî*, thk. Ali Muhsin İsa Hâlullah, Beyrut, 'Âlemu'l-Kutub, 1986, s.15; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifin*, İstanbul, Vekâletu'l-Ma'ârif, 1951, I/513.

ez-Zeccâcî, el-Ahfeş, İbnu'l-Hayyât ve İbn Keysân gibi nahivde ve nahvin inceliklerinde, nahiv ekolleri ve bunların görüşlerinde zengin bir kültüre sahip iken; İbn Dureyd ve Ebû Musa el-Hâmid gibi dil bilimi alanında birikimi vardı. *el-Emâll*'inde görüldüğü gibi o aynı zamanda bir dil bilimcisi idi.

ez-Zeccâcî eleştirilerinde basîretli ve insaflı idi. Tenkitlerinde müellifin gayret ve çabasını takdir ederdi. Bu objektifliği ve insaflılığı *Muhtasarü'z-Zâhîr*'inin giriş kısmında el-Enbârî ve *Mufaḍḍal* eleştirirken görülmektedir.³⁵

ez-Zeccâcî, körü körüne taklitçiliği ve düzensiz bir şekilde bilgi yığmayı sevmez; aksine üretkenliği, verimliliği, sâdeliği ve araştırmacılığı severdi. ez-Zeccâcî eserlerinin çokluğu ile meşhur olmuş ve *Şâhibu't-Teşânîf* olarak tanınmıştır.

Yazdığı eserler nahiv, sarf, harfler, me'ânî, kâfiye, şiir, lügat ve edebiyat gibi çeşitli dallarda idi. Bu eserleri hakkında ileride ayrıntılı bilgi verilecektir. Onun kültürü sadece Arapça alanında değildi. Diğer bazı dilleri de bildiğini *el-İḍāḥ*'da zikreder. Fakat bu bildiği dilleri ve sayısını belirtmez. Bu diller büyük bir ihtimalle Farsça ve Fars topraklarında o dönemde konuşulan dillerdir.³⁶ ez-Zeccâcî'nin Farsça'yı bildiği bazı Arapça kelimelerin karşılığını farsça olarak vermesinden anlaşılmaktadır.³⁷

Fikirlerinde taassup sahibi olmayan İbn Keysân, Ebû Bekr el-Hayyât, Niftâveyhî gibi âlimlerin ez-Zeccâcî'nin ilmi konumu ve kültürü üzerinde büyük tesiri olduğu için ez-Zeccâcî de kendisini taassuptan, körü körüne bağlılıktan kurtarmış, şahıslara ve onların görüşlerine objektif olarak yaklaşmıştır. Bu tavrından dolayı ez-Zeccâcî'yi âlimler, araştırmacılar ve tarihçiler takdir ederler.

el-Enbârî; ez-Zeccâcî'nin Ebû Sa'îd es-Sîyrâfî (ö. h. 368.) ve Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377) tabakasından olduğunu zikreder.³⁸

el-Kıftî ise nahivdeki metodunun *mutavassıt*, eserlerinin insanların faydalanması hedefine yönelik olduğunu söyler.³⁹ Onun eserlerini inceleyenler, üslûbunun güzelliğine, konuların sâdeliğine ve konuları sunma metodunun hoşluğuna işaret ederler.

ez-Zehebî'nin ez-Zeccâcî'yi *Şâhibu't-Teşânîf* diye isimlendirdiği daha önce zikredilmişti. Ayrıca ez-Zehebî onun hakkında: “ez-Zeccâcî'nin eserlerinden sayılamayacak kadar fazla insan faydalanmıştır”, der.⁴⁰

³⁵ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî, Hayâtuhû ve Aşâruhû*, Dimeşk-1960, s.13.

³⁶ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İḍāḥ fî 'İlî'n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek, Kahire, Matba'atu'l-Medenî, 1959, s.45.

³⁷ ez-Zeccâcî, *Tefsîru Risâleti İbn Kuteybe*, E-23.

³⁸ Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebi Sa'îd el-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1955, s. 206.

³⁹ el-Kıftî, a.g.e., II/160.

İbn Hallikân ise onun nahivde imam olduğunu söyler.⁴¹

el-Enbârî, ez-Zeccâcî'nin hayatını anlatırken onun Ebû Sa'îd es-Sîrâfî ve Ebû Ali el-Fârisî ile aynı tabakadan olduğunu, ayrıca Ebû Ali el-Fârisî'nin ez-Zeccâcî hakkındaki "*Eğer Ebu'l-Îsâ ez-Zeccâcî bizim nahivle ilgili sözlerimizi duysa idi bizim yanımızda nahiv konularını konuşmaktan çekinirdi*" şeklindeki sözünü de zikreder.⁴²

ez-Zeccâcî'nin hayatı ile ilgili eserler incelendiği zaman Ebû Ali el-Fârisî'nin onun hakkındaki bu ifâdesi sadece el-Enbârî'nin eserinde görülür. Hem ez-Zeccâcî'nin hem de el-Fârisî'nin çağdaşı olan ez-Zebîdî (ö. 379), ez-Zeccâcî'nin hayatını anlatırken Basralı nahivcilerden, onuncu tabakadan ve ez-Zeccâcî'nin talebesi olduğunu belirtir, fakat el-Fârisî'nin yukarıdaki değerlendirmesinden hiç söz etmez.⁴³

Yine ez-Zeccâcî'nin ve el-Fârisî'nin çağdaşları olan *el-Fihrist*'in sahibi İbnu'n-Nedîm ve *et-Târîh* sahibi el-Bağdâdî (h. 463) de Bağdat'ta belli bir süre yaşayıp hocası ez-Zeccâcî'dan ders alan ez-Zeccâcî hakkında böyle bir ifâdeden hiç bahsetmezler.⁴⁴

Bütün bu araştırmalar, el-Enbârî'nin ez-Zeccâcî hakkındaki el-Fârisî'ye ait naklettiği bu eleştiriye itimat edilemeyeceğini göstermektedir.

el-Enbârî; İbnu's-Şecerî, Tabaṭaba, er-Reb'î ve el-Fârisî'den ders aldı.⁴⁵ el-Enbârî'nin el-Fârisî'den ders alması da ez-Zeccâcî hakkında böyle bir ithamda bulunmasına sebep olmuş olabilir.

Genel olarak el-Fârisî'nin çağdaşı olan nahivcilerle ilişkilerini, özel olarak da ez-Zeccâcî ile olan alâkasını incelediğimiz zaman el-Fârisî'nin bu sözü âlimler arasındaki çekişmeler veya metot farklılığından dolayı söylenmiş olabileceği ihtimali ortaya atılmıştır.

Mâzin el-Mubârek, bu sözü Ebû Ali el-Fârisî'nin söyleyeceğine ihtimal vermemekte, bunu ancak ilim ve ulemâ düşmanı kimselerin söyleyebileceğini savunmaktadır. Ayrıca el-Fârisî bu görüşünde samimi olsa da olmasa da bu eleştirisinin hakikatten uzak ve gerçeğe uygun olmadığını ifade ediyor.⁴⁶ Eğer doğru ise, bu itham, ez-Zeccâcî hakkında ilim ehli tarafından ağır ve haksız bulunmaktadır. Nahiv ilmi alanında otorite olan veya biraz birikimi olanlar bu suçlamanın haksız olduğunu rahatlıkla ifade eder.

⁴⁰ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osman ez-Zehabî, a.g.e., II/254.

⁴¹ İbn Hallikân, a.g.e., II/317.

⁴² Kemâluddîn el-Enbârî, a.g.e., s. 205.

⁴³ ez-Zebîdî, *Ṭabakātu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, Mısır, Dâru'l-Ma'rifet, 1973, s. 129.

⁴⁴ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 90, 95; Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Ḥatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Kahire-1931, s. 199, 304.

⁴⁵ Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd el-Enbârî, a.g.e., s. 270.

⁴⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 16.

6. Dînî ve Ahlâkî Hayatı:

ez-Zeccâcî'den söz edenler, onun takva ve verâ sahibi olduğunda birleşirler. *el-Cumel*'ini Mekke'de te'lif ederken abdestli olduğunu ve her bâbı yazdıktan sonra bir tavaf yaptığını ve sonunda da bu kitabın faydalı olması için dua ettiğini kaynaklar belirtmektedir.

ez-Zeccâcî'nin şîi olduğu ve şüliğinden dolayı Şam'dan çıkarıldığını ez-Zehebî kaydetmektedir.⁴⁷ ez-Zehebî dışında onun şîi olduğunu iddia eden başka bir âlimi kaynaklar zikretmemektedir.

ez-Zeccâcî, takvasından dolayı temizliği çok sever ve bedeninin, elbisesinin ve ders verdiği yerin temiz olmasına özen gösterirdi.

ez-Zeccâcî, güvenilir bir âlim olduğundan kendisinden hadis rivâyet edilirdi. Bundan dolayı ismi hadis isnatlarında geçmektedir. Hâfız İbn 'Asâkir ondan birçok haber nakleder.⁴⁸ İncelenilen kaynaklarda, onun dînî ve ahlâkî hayatı hakkında herhangi bir töhmet ve itham bulunmamaktadır.⁴⁹ *el-Cumel*'in her babının sonunda *inşallah* ibaresini sık sık kullanması da onun dini duyarlılığını göstermektedir. Ayrıca nahiv konularını izah ederken Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden ve hadislerden sıkça örnekler vermesi de Kur'ân ve sünnete vukûfiyetini ortaya koymaktadır.

7. Vefâtı:

ez-Zeccâcî'nin vefât tarihi hakkında kaynaklarda farklı rivayetler zikredilmektedir. Yaygın ve tercih edilen görüşe göre h. 337 ile 340 tarihleri arasında Recep ayında vefat etmiştir. Ebû Bekr ez-Zubeydî'nin ifadesine göre h. 337 yılında Taberiyye'de vefat etmiştir. İbn Hallikân da aynı görüştedir.⁵⁰ ez-Zeccâcî, Abbasî halîfelerinden Muḳtedir, İbnu'l-Mu'tezz, Kâhir Billâh, Râdî, Muttaḳî, Mustekfî ile aynı çağda yaşamış, Mut'î halîfeyken vefat etmiştir.⁵¹

⁴⁷ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osman ez-Zehebî, a.g.e., s. 119.

⁴⁸ Ebul-Ḳâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn-i 'Asâkir, *Târîhu Medînet-i Dimeşk*, Dimeşk, Dâru'l-Fikr, tsz., s. 433.

⁴⁹ Ramazan Sönmez, *"Zeccâcî ve el-Cumel'in Bazı Dil Hususiyetleri"*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya-2000, s. 27.

⁵⁰ İbn Hallikân, a.g.e, I/389; Ebû Bekr ez-Zubeydî, *Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, Mısır-1973, s. 129.

⁵¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 8-9.

8. İLİM TAHSİLİ VE HOCALARI:

ez-Zeccâcî'nin hocaları ile olan bağlantısı Saymara ve Nihâvend'deki ilk yetişme dönemine kadar uzanır. Daha sonra Bağdat ve Şam'da değişik hocalarla tanışmıştır. Bundan dolayı onun hocalarının sayısı yirmiye kadar çıkartılabilir. Bu hocaların bir kısmı Kûfe, bir kısmı Basra, bir kısmı da her iki ekole mensup idi. ez-Zeccâcî bunların bazılarını “*el-İdâh*” adlı eserinde zikreder.⁵² Bu da onun döneminin güçlü müderrislerinden ders alma konusunda şanslı olduğunu gösterir. ez-Zeccâcî bu eserinde bütün hocalarının isimlerini vermez. Mesela, en çok faydalandığı üstadı İbn Dureyd'in adını zikretmez. Bundan da bu eserini İbn Dureyd'le tanışmadan önce kaleme aldığını anlıyoruz.

ez-Zeccâcî, aynı anda hem ilim öğreniyor, hem öğretiyor, hem de eser telif ediyordu. O bu çalışmaları esnasında, selef âlimlerinin görüşleriyle de tanıştı, onların eserlerini okuyup istifade etti. el-Halîl, Sibeveyhi, el-‘Aşmaî, Ebû ‘Ubeyde, İbnu’s-Sikkît, el-Mâzinî, el-Muberred, el-Ferrâ, İsa b. Ömer, el-Kisaî, Ebû ‘Amr eş-Şeybânî, el-Ahfeş ve Ebû Zeyd gibi önceki âlimlerin eserlerinden faydalandı. Böylece kendisini çok yönlü yetiştirme imkânını buldu. Tesbit edilebilen hocalarından meşhur olanları kısaca şunlardır:

8.1. ez-Zeccâc (ö. 311):

Asıl adı Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc’dır. Sa’leb ve el-Muberred’den ilim aldı. Fazîlet sahibi ve mütedeyyin bir insan idi. Eserlerini şöyle sıralayabiliriz: *Şerhu Ebyâti Sibeveyhi*, *Me’âni’l-Kur’ân* veya *‘Îrâbu’l-Kur’ân*, *el-Kavâfî*, *Mâ Yenşarifu ve mâ Lâ Yenşarifu*, *Fe’altu ve Ef’altu*, *Sırru’n-Nahv*, *en-Nevâdir*, *Halku’l-İnsân*, *el-İştikâk*.⁵³

8.2. İbnu’s-Serrâc (ö. 316):

Asıl adı Ebû Bekir Muhammed b. es-Serrî b. es-Serrâc en-Nahvî el-Bağdâdî’dir. Nahiv ve lügat ilminin meşhur âlimlerindendir.⁵⁴ el-Muberred’den ders aldı. Onun en yakın ve en genç öğrencilerinden idi. Zekâsı ve aklı ile tanınırdı. el-Muberred’den Sibeveyhi’nin kitabını okudu. ez-Zeccâcî, Ebû Ali el-Fârisî, er-Rummânî ve es-Sîrafî’ye hocalık yaptı. ez-Zeccâcî ondan *el-Emâlî ve*

⁵² Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî ‘İlelî’n-Nahv*, Thk. Mâzin el-Mubârek, Kahire, Matbaatu’l-Medenî, 1959, s. 78,79.

⁵³ Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fî’n-Nahv*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, Ürdün, Muessesetu’r-Risâle, 1984, s. 9; İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 60; İbn Hallikân, a.g.e., I/49.

⁵⁴ Mehmet Şirin Çıkar, “*Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: İbnu’s-Serrâc ve Nahiv İlminde Usûl Geleneği*”, EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 20 (Yaz–2004), s. 345.

el-İdâh’ında söz eder.⁵⁵ Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Uşûl fi’n-Nahv*, *el-Mu‘ciz fi’n-Nahv*, *Kitâbu’l-İştikâk*⁵⁶

8.3. el-Ahfeş (ö. 315):

Asıl adı Ebu’l-Hasen Ali b. Suleymân el-Ahfeş’tir. el-Ahfeşü’s-Şağîr diye tanınır. Muberrred, Sa‘leb ve el-Yezdî’den ders aldı. ez-Zeccâcî kendisiyle h. 309 senesinden sonra irtibat kurdu. Mısır, Haleb ve Bağdat’ta dolaştı. Nahiv ve lügat alanında eserleri vardır: *el-Envâ*, *et-Tesniyetu ve’l-Cem‘u*, *el-Muhezzeb*. 80 yaşının üzerinde iken vefat etti.⁵⁷

8.4. İbn Dureyd (ö. 323):

Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. Hasan Dureyd el-Ezdî el-Luğavi eş-Şafî’idir. Uman’da h. 223’de doğdu. Birçok şehri dolaşarak nahiv ve lügat ilminde çok iyi bir duruma geldi. h. 308’de Bağdat’a yerleşti. ez-Zeccâcî kendisinden bu yıllarda ders aldı. İbn Dureyd, es-Sicistânî ve er-Riyâşî gibi âlimlerden ders aldı. Arap edebiyatının önde gelen isimlerinden sayılır. Bize şu eserleri bırakmıştır: *Cemheretu’l-Luğa*, *el-İştikâk*, *el-Muctebâ*, *el-Makşûra*.⁵⁸

8.5. Ebû Bekr el-Enbârî (ö. 328):

Asıl adı Ebû Bekr Muhammed el-Îsâm el-Enbârî en-Nahvî el-Luğavî’dir. h. 271 senesinde dünyaya geldi. Babasından ve Sa‘leb’den ders aldı. Kûfe ekolüne bağlı idi. Çok güçlü bir hafızaya sahipti. Kur’ân’daki kelimelerin delilleri ile ilgili 300.000 beyit ezberlediği söylenir. Lügat ve nahiv alanında faydalı eserleri vardır: *el-Ezdâd*, *el-Kâfî*, *el-Muvaḍḍah*, *ez-Zâhir fi’l-Luğa*. ez-Zeccâcî bu eseri ihtisar etmiştir. *Kitâbu’l-Vakf ve’l-İbtidâ*, *Kitâbu Hâtî’l-Kur’ân*, *el-Emâlî*, *Şerhu’l-Mufaḍḍaliyyât el-A’sâ* ve Zuheyr’in divanlarına şerh yazmıştır.⁵⁹

8.6. el-Hâmîd (ö. 305):

Asıl adı Ebû Mûsâ Suleymân b. Muhammed b. Ahmed el-Hâmîd’ir. Nahiv ve lügat alanında temâyüz etti. Huysuzluğundan ve geçimsizliğinden dolayı Hâmîd (acı, ekşi) lakâbıyla anıldı. Yaklaşık kırk yıl Sa‘leb’den ders aldı. Sa‘leb ölünce onun yerini aldı. Kûfe ekolünün fanatik savunucularından idi. Eserleri şunlardır: *el-Muhtasar fi’n-Nahv*, *Halku’l-İnsân*, *Kitâbu’n-Nebât*, *Kitâbu’l-Vuḥûş*, *Kitâbu’s-Sibâk ve’n-Nidâl*, *Garîbu’l-Ḥadîs*.⁶⁰

⁵⁵ Ebu’l-Îsâm Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s.110; ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi’l-İlmi’n-Nahv*, s. 50, 59, 79.

⁵⁶ İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 98.; Ebu’l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu’ât fi Ṭabakâtî’l-Luğaviyyîn ve’n Nuḥât* I/109; ez-Zebidî, a.g.e., s. 43.

⁵⁷ İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 97; İbni Hallikân, a.g.e., s.136; es-Suyûtî, a.g.e., II/168.

⁵⁸ İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 61.

⁵⁹ el-Kıftî, a.g.e., III/201.

⁶⁰ el-Kıftî, a.g.e., II/21; İbni Hallikân, a.g.e., I/214; es-Suyûtî, a.g.e., I/201.

8.7. İbn Keysân (ö. 299):

Asıl adı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Keysân'dır. Basra ve Kûfe ekollerini inceledi. Önceleri Kûfe ekolünün müntesibi idi. Daha sonra Basra ekolüne meyletti. el-Mubberred ve Sa'leb'den ders aldı. 'İlel ve ahkâm konusunda derin bilgi sahibi idi. Birçok kitap te'lif etti. Bu eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Kâfi fi'n-Nahv*, *et-Teşârif*, *el-Mevkıfî fi'n-Nahv*, *el-Muhtâr fi 'İleli'n-Nahv*.⁶¹

8.8. Ebû Ca'fer Ahmed b. Rustem et-Taberî

Ebû Osman el-Mâzinî'nin oğludur. Asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Rustem et-Taberî'dir. ez-Zeccâî kendisinden *el-İdâh*, (s.78), *Mecâlisu'l-'Ulemâ* (s. 63, 65, 251, 253) ve *el-Emâlî* (s. 144, 145, 238) sinde söz eder.⁶²

8.9. et-Taberî:

Asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Yezdiyâr b. Rustem en-Nahvî et-Taberî'dir. Muhaddislerin çoğu bu ikisini, isim ve künye benzerliğinden karıştırmışlardır.⁶³

8.10. İbn Şâkir (ö. 337):

Asıl adı Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasan b. el-Abbâs b. el-Ferec İbn Şâkir en-Nahvî'dir. Kûfe ve Basra ekollerini birleştirenlerdendir. Kûfilîği ağır basmaktadır. ez-Zeccâî onun Kûfe ekolünün otoritelerinden olduğunu zikreder. ez-Zeccâî ondan *el-Emâlî* (s. 33,50,141,183, 186, 187, 195) sinde söz eder.⁶⁴

8.11. el-Hayyât:

Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr el-Hayyât en-Nahvî'dir. Bu âlim de iki ekolü birleştirmeye çalışanlardandır. Basra'da ez-Zeccâî ile çeşitli münâzaralar yaptı.

Eserleri şunlardır: *Me'âni'l-Kur'ân*, *Kitâbu'n-Nahvul-Kebîr*, *el-Mukni' fi'n-Nahv*.⁶⁵

⁶¹ el-Kıftî, a.g.e., III/57; Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd el-Enbârî, a.g.e., s. 335.

⁶² Ya'kût b. Abdullah Şihâbüddîn b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire, Daru'l Me'mûn, 1936, II/60.

⁶³ ez-Zebîdî, a.g.e., s. 70; İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s.60; es-Suyûtî, a.g.e., I/387; el-Enbârî, a.g.e., s. 239. el-Kıftî, a.e., I/128.

⁶⁴ es-Suyûtî, a.g.e., I/302; el-Enbârî, a.e., s. 251; ez-Zebîdî, a.e., s. 128.

⁶⁵ es-Suyûtî, a.e., I/48; Ya'kût el-Hamevî, a.g.e., XVII/141; ez-Zebîdî, a.e., s. 75.

8.12. ed-Dîneverî (ö. 322):

Asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdillâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî el-Bağdâdî'dir. h. 321'de Mısır kadılığı yaptı. ez-Zeccâcî kendisinden ders aldı. Ona babasının bazı eserlerini, özellikle *Edebu'l-Kâtib*'i okudu, sonra da ona şerh yazdı.⁶⁶

8.13. el-Ezdî (ö. 310):

Asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Abbas b. Muhammed b. Yahya el-Ezdî'dir. Nahiv, edebiyat, ahhâr ve nevâdir alanında imam idi.⁶⁷

8.14. el-Vâsıtî (ö. 323):

Asıl adı Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Muhammed b. Arafa el-İtkî el-Ezdî el-Vâsıtî'dir. Niftâveyh lakabı ile meşhurdur. Sa'leb ve el-Muberrred'den ilim aldı. Kûfe ve Basra ekollerini birleştirenlerdendir. Bağdat'da öldü.⁶⁸

8.15. es-Şûlî (ö. 335):

Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. Yahya es-Şûlî'dir. Saray edebiyatçısı, kâtibi ve nedîmi idi. ez-Zeccâcî'nin kendisinden aldıkları sınırlıdır. *Kitâbu'l-Evrâk* ve *Edebu'l-Kâtib* isimli iki eseri vardır. Basra'da h. 335'de vefat etti.⁶⁹

Mâzin el-Mubârek, ez-Zeccâcî'nin şu âlimlerden de ders aldığını ayrıca zikreder: Ebû Abdirrahmân Abdullâh İbn Hâni en-Neysâbûrî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ubeydillâh b. 'Ammâr es-Şekafî, Ebu'l-Kâsım Ca'fer b. Kudâme el-Kâtib, Ebû Ubeydillâh el-Hüseyn b. Muhammed er-Rağî, Ebû Ali el-Hasen b. Ali el-Anzî.⁷⁰

Görüldüğü gibi ez-Zeccâcî, döneminin birçok âliminden faydalanmıştır. Bu da onun gayret ve çabasını göstermektedir. Ayrıca bu âlimlerin Bağdat'ta bulunması o dönemdeki ilmi ve kültürel hareketliliğe, âlimlerin verimliliğine delâlet etmektedir. ez-Zeccâcî'nin ve hocalarının bıraktığı eserlerden o dönemin ilmî gücü de görülmektedir.

8.16. Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Muhammed b. Urfe (ö. 323).

Kaynaklarda ez-Zeccâcî'nin hocaları arasında sayılmasına rağmen, hakkında ayrıntılı bir bilgiye rastlanamamıştır.

⁶⁶ Ya'kût el-Hamevî, a.g.e., I/160.

⁶⁷ el-Enbârî, a.g.e., s. 301; İbni Hallikân, III/461; es-Suyûtî, a.g.e., I/124.

⁶⁸ ez-Zebidî, a.g.e., s. 172; es-Suyûtî, a.g.e., I/428; Ya'kût el-Hamevî, a.g.e., I/307.

⁶⁹ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 150; Ya'kût el-Hamevî, a.g.e., XIX/109; İbni Hallikân, a.g.e., I/508.

⁷⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s.10-11.

9. ÖĞRENCİLERİ:

ez-Zeccâcî, Bağdat'da dönemin âlimlerinden ilim aldıktan sonra Şam'a gitti. Haleb'i ziyaret etti. Sonra Dımeşk'e gitti. Orada Umeyye Camii'nde ders verdi. Ayrıca Taberiyye ve Eyle'ye de gitti. Özellikle Dımeşk'te ilmini öğrencilere anlattı ve yazdırdı. Birçok kişi kendisinden faydalandı.

ez-Zeccâcî'nin öğrencileri, bir kısmı doğrudan ders alanlar, bir kısmı da kitaplarından faydalananlar şeklinde iki kısımda ele alıp incelenebilir. ez-Zeccâcî'nin öğrencilerinden bazıları şunlardır:

9.1. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Seleme b. Şirâm el-Ğassânî (ö. 387):

Şam'daki meşhur nahivcilerden biridir. ez-Zeccâcî ile dost olup, ondan ilim öğrendi. ez-Zeccâcî'nin eserlerini kaleme aldı. Ezberi ve yazısı çok güzeldi. ez-Zeccâcî'ye *İştikâku Esmâillâh* adlı kitabını okudu.⁷¹

9.2. el-Ğuseyn b. Abdurrahîm b. el-Velîd b. Osman b. Ca'fer Ebû Abdillâh el-Kellâbî: İbn Ebî'z-Zilzâl diye bilinir.⁷²

9.3. Ebu'l-Ğasen Ali b. Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed el-Anşâkî et-Temîmî (ö. 377): ez-Zeccâcî'nin *Muhtasarü'z-Zâhir*' adlı eserini rivayet etmiştir. Kurtuba'da vefat etti.⁷³

Bunların dışında kaynaklarda ez-Zeccâcî'nin öğrencileri olarak bahsedilen ama haklarında fazla bilgiye ulaşılamayan öğrencileri de vardır: Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Naşr ed-Dımeşkî,⁷⁴ Ebû Ya'kûb İshâk b. Ahmed et-Tâî,⁷⁵ Abdurrahmân b. Ömer b. Nasr, Ahmed b. Ali el-Cibâl el-Halebî, Ebu'l-Ğasan es-Sebtî, Ebû Ali el-Ğasan b. Ali es-Şufî, Muhammed b. Sâbika en-Nahvî ed-Dımeşkî.

Görüldüğü gibi öğrencilerinin çoğunluğu Dımeşk'lidir. Bunun sebebi onun Dımeşk'te daha çok ikâmet etmesidir. Eserlerini orada yazdı, öğrencilerine yazdırdı ve Umeyye Camii'nde ders verdi.

ez-Zeccâcî'nin eserlerinden faydalananlar oldukça çoktur. Onun takvâsını, dindarlığını ve ilmini duyanlar ona rağbet etmişler ve eserlerinden faydalanmışlardır. Özellikle *el-Cumel*'in abdestli olarak Mekke'de yazılması ve bölümler arasında Kâ'be'yi tavaf etmesi ve Allah'a bu kitabı faydalı kılması için dua etmesi herkes tarafından duyulmuştu. Bu haber öğrencilerin ona yönelmesine sebep olmuştur.

Fakat ez-Zeccâcî'nin bu talebeleri Arapça ile ilgili ilimlerde fazla bir varlık gösteremeyip önemli eserler bırakmamışlardır.⁷⁶

⁷¹ Ya'kût el-Hamevî, a.g.e., II/88; El-Kıftî, a.g.e., I/104; es-Suyûtî, a.g.e., I/357.

⁷² Ya'kût el-Hamevî, a.e., IV/75.

⁷³ el-Kıftî a.g.e., II/308.

⁷⁴ es-Suyûtî, a.g.e., II/77; Ebû Sa'îd es-Sem'ânî, a.g.e., s. 272.

⁷⁵ Ebul-Ğasım Ali bin Hasan bin Hibetullâh İbn-i 'Asâkir, a.g.e., II/405.

⁷⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 12; ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fi'n-Nahv*, Tahkik Kısmı, s. 14.

10. ESERLERİ:

ez-Zeccâcî, Arap kütüphanelerine büyük bir ilmî servet bıraktı. Onun bu serveti nahiv, sarf, eleştiri, edebiyat, arûz, rivâyet, aḥbâr ve siyer gibi, h. IV. asrın kültürünün ortaya koyduğu birçok türden oluşmaktadır. Fakat bu eserlerin çok azı bize kadar ulaşabilmiştir. Günümüze kadar ulaşanlardan da ancak *el-Cumel*, *el-Emâlî*, *el-İdâh*, *İştikâku Esmâillâh*, *el-İbdâl*, *el-Lâmât* ve *Mecâlisu'l-'Ulemâ* adlı eserleri yayınlanmıştır. Bu kısımda ez-Zeccâcî'nin eserleri alfabetik sıraya göre incelenilecektir.

10.1. el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâir (الإبدال والمعاقبة والنظائر)

Harflerin birbirlerine dönüşmesi, benzeşmesi ve bir biri peşi sıra gelmesini inceleyen bir kitaptır. Bu eseri İzzuddin et-Tennûhî tahkik etti ve Şam'da 1962 tarihinde neşredildi. Eser 1962'de basıldıktan sonra bunun *el-Emâlî*'nin bir bölümü olduğu ortaya çıktı.⁷⁷

10.2. Aḥbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî (أخبار أبي القاسم الزجاجي)

Bu eserden ancak Şâ'lebî, Ebû Ali el-Fârisî adlı eserinde söz etmektedir. Haberler, şiir rivayetleri, sarf ve nahiv ile ilgili bazı konuları ihtivâ eden bu eser *el-Emâlî*'nin aynı üslup ve metotla tekrarı gibidir. Bu eseri Abdu'l-Hüseyn el-Mubârek tahkik etti ve 1970 yılında Bağdat'da neşredildi.⁷⁸

10.3. el-İzkâr bi'l-Mesâilî'l-Fıkhıyye (الانكار بالمسائل الفقهية)

es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'inde bu eserden söz eder.⁷⁹ ez-Zeccâcî, hocalarının kitaplarında olmayan konuları burada ele alır. Fıkhî konularla nahvi birleştirir. Kitaba kısa bir giriş ile başlar ve kısa olarak talâkla ilgili 15 meseleyi i'rap yönünden ele alır.⁸⁰

10.4. İştikâku Esmâillâh (اشتقاق أسماء الله)

Bu çalışmamızda ayrıntılı olarak ele alacağımız, *Şerḥu Esmâillâhi'l-Ḥusnâ* olarak da zikredilen bu eser sahasında yazılan ilk kitaptır. Ayrıntılı bir şekilde ileride işlenecektir.

⁷⁷ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 36.

⁷⁸ "Abdu'l-Hüseyn el-Mubârek, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fi'n-Naḥv ve'l-Luġa*, Bağdat, Matba'atu Câmi'ati'l-Basra, 1982, s. 40.

⁷⁹ Ebu'l-Faḍl Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Naḥv*, Haydarabad, Matba'atu Dâirati'l-Ma'ârifî'l-'Osmaniyye, II.bs., 1360, IV/214-221.

⁸⁰ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s.42-43.

10.5. Kitâbu'l-Emâlî (كتاب الامالي)

Bu kitabın iki baskısı yapılmıştır. İlk baskısı Mısır'da Ahmed eş-Şenkîî tarafından h.1324 yılında, ikincisi ise Abdu's-Selâm Hârun'un tahkîki ile 1963 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. İkinci baskısı ilim dünyasında daha müteber kabul edilir.

el-Emâlî, ez-Zeccâcî'nin genel kültürünü temsil eden edebiyat, şiir, âyet, kıssa, ahhâr ve nahivle alâkalı değişik konuları ele alır. *el-Emâlî*, el-Muberrred'in *el-Kâmil* adlı eserine benzer. Değişik konuları ele alırken belli bir metod takip etmez. Bazen bir kıssa anlatır sonra bir habere geçer daha sonra da bir şiirden bir beyti inceler. Bazen de lügat veya nahivle ilgili bir meseleyi ele alır. Bazen de Ashâb-ı Kehf'in kıssasını anlatırken bir âyetin yorumuna değinir.⁸¹ ez-Zeccâcî ele aldığı konuların isnâd ve kaynaklarını verirken bu metodu ile lügatçilerin üslûbunu takip eder.⁸²

10.6. el-Îdâh fî 'Îlelî'n-Nahv (الإيضاح في علل النحوى)

Ebu'l-Kâsım'ın ilk kaleme aldığı eserlerdendir. 1959'da Mâzin el-Mubârek tarafından tahkîk edilmiştir.⁸³ es-Suyûtî bu eseri *el-Îdâh Esrârî'n-Nahv* ve *el-Îdâh 'Îlelî'n-Nahv* isimleriyle zikreder.⁸⁴

el-Îdâh, bir mukaddime ve 23 bölümden oluşur. Sonuna da bazı küçük meseleler ilave edilmiştir. Mukaddime kısmında kitabın yazılma sebebi, konuları çözme metodu ve kitaba bu ismi vermesinin sebebini zikreder. Adından da anlaşılacağı gibi kitabın konusu Nahvin illetleridir. İlet konularını ta'limî, kıyâsî ve cedelî (nazarî) olmak üzere üç ana kısma ayırır.

Ta'limî illetler Arapçayı öğrenmeye yöneliktir. Kıyâsî illet ise bazı 'irap ve hareketleri kıyas yoluyla izah edip açıklar. Mesela 'inne ve kardeşleri'ni mute'addî fiile benzetir. İnne'nin ismini fiilin mefûlüne, haberini ise failine benzeterek kıyas eder. Cedelî illette ise bu benzerliğin ve kıyasın hangi cihetten ve sebepten olduğunu ele alır.

ez-Zeccâcî bu illetleri açıkladıktan sonra, illetler üzerinde ilk çalışmayı yapan ve bu alanda ilk eser veren el-Halîl b. Ahmed'ten söz eder, onu rahmetle anar.

Ebu'l-Kâsım bu eserinde i'rapla alâkalı bazı meseleleri ele alıp tahlil eder. *İ'rab mı yoksa kelâm mı daha öncedir; i'rabın Arapların diline girme sebebi; i'rap hareke midir yoksa harf midir; i'rap neden ismin ortasında değil de sonunda gerçekleşir; raf, nasb, cer ve cezmin anlamları nedir; Nahvin nahiv diye isimlendirilmesinin sebebi nedir; Nahvi öğrenmenin faydaları nelerdir; nahiv, i'rap, lügat ve garibin arasındaki fark nedir; tenvinin kelimeye girmesinin sebebi nedir* gibi soruları ele alıp cevaplandırır.

⁸¹ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 54, 55, 67, 166, 167.

⁸² Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 31, 32.

⁸³ Bkz: Eser 1959 yılında Dâru'l-'Arûbe tarafından Kahire'de; 1973 yılında Dâru'n-Nefâis tarafından Beyrut'ta basılmıştır.

⁸⁴ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'n-Nahv*, X/85 ve II/50, 53.

ez-Zeccâcî'nin *el-Îdâh*'ı aynı zamanda bir nahiv tarihi kitabıdır.⁸⁵ Ebu'l-Kâsım bu eserinde nahvin çıkışından itibaren gelişiminin tarihi seyrini ve gelişim sürecini anlatır. Bunu anlatırken bir tarihçi gibi mücerred nakilci değildir. Güvenilir bir âlim ve basîretli bir araştırmacı olarak konuları nakleder, özetler, tercih yapar ve tenkit eder. Nahiv ilminin ortaya çıkma sebeplerini ele alır ve bu konuda ilk çalışma yapanın Sibeveyhi olduğunu da zikreder. Ayrıca Sibeveyhi'nin de bunu Ali b. Ebî Tâlib'den öğrendiğini belirtir.

ez-Zeccâcî kelimenin isim, fiil ve harf olarak üçe ayrılmasından söz ederken sırası ile Sibeveyhi ve arkadaşlarının, sonra el-Ahfeş el-Evsat, sonra İbnu's-Serrâc, sonra da el-Muberred'in görüşlerini ortaya koyar ve görüşlerini tartışır. Böylece hem onların eserlerini hem de fikirlerini tanıtır, onların tasnîfini verir. Ayrıca konular hakkında nahiv ekollerinin görüşlerini açıklar ve bunları tartışır.

el-Îdâh, nahivciler ve nahiv ekolleri arasındaki tartışma ve sebeplerini inceleme konusunda yazılan ilk kitap olarak kabul edilir. Bu eser okuyucuya nahiv konularının ve illetlerinin târihi seyrini ve gelişimini izah ederken, nahiv tarihi ile fıkıhın ilişkisini de belirtir. Konuları incelerken okuyucuyu bazı konular hakkında diğer kitaplarını da incelemeye yönlendirir.⁸⁶

10.7. el-Cumel (الجمال)

ez-Zeccâcî'nin en meşhur kitabı olan *el-Cumel*, gramer kâidelerinin illet ve sebeplerinin açıklamaları ile doludur. *el-Cumel* yazarından daha çok meşhur olduğu için ez-Zeccâcî, "*Şâhibu'l-Cumel*" lakabı ile meşhur olmuştur. ez-Zeccâcî bu eserini Mekke'de abdestli bir şekilde, her bâbın sonunda bir tavaf yaparak yazmış ve sonunda da kitabının bereketli ve insanlara faydalı olması için dua etmiştir.

Sayılamayacak kadar insan bu eserden istifade etmiştir. Ayrıca o dönemde birçok kişi *el-Cumel*'i okuyup başkalarına da okutmuş, hattâ ezberlemişlerdir. el-Fârisî ve İbn Cinnî'nin *el-Luma'* ve *el-Îdâh*'ı te'lif edilene kadar Mısır, Hicaz, Yemen ve Şam bölgesinin müderrisleri *el-Cumel*'in tadrîsi ile meşgul olmuşlardır.⁸⁷

Ancak *el-Cumel*'in şerhleri bu eserlerden sonra yazılmıştır. Bu da *el-Cumel*'e rağbetin hicrî VIII. asra kadar devam ettiğini göstermektedir. *el-Cumel*'in bugün Irak'taki Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin birinci sınıfında ders kitabı olarak okutulması kitabın etkisinin hâlâ devam ettiğini göstermektedir.

⁸⁵ es-Suyutî, a.g.e., II/64-66.

⁸⁶ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 54,70; 'Abdu'l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 46 vd.

⁸⁷ Ramazan Sönmez, a.g.e., s. 61.

el-Yafii, *el-Cumel* hakkında şunları söyler: “Örneklerinin bol olması sebebiyle çok faydalı bir eserdir. İslam beldelerinde kim onunla meşgul oldu ise mutlaka istifâde etmiştir. Bana bazı Mağrib’li âlimler ülkelerinde *el-Cumel*’in 120’den fazla şerhinin olduğunu haber verdiler.”

10.8. Şerhu Risâleti Sîbeveyhi (شرح رسالة سيبويه)

ez-Zeccâcî’nin hayatından ve eserlerinden söz eden kitaplardan hiç birisi bu eserden bahsetmezler. Bu eserden ancak ez-Zeccâcî bizzat *el-Îdah*’ında değişik yerlerde söz eder.⁸⁸ Mâzin el-Mubârek, ez-Zeccâcî’nin Sîbeveyhi’nin *el-Kitab*’ının ilk sayfalarını şerhettiğine dikkat çekmektedir. Bu ilk sayfalarda -13 sayfa- nahiv konularına başlamadan genel konuları inceler. ez-Zeccâcî’nin bu şerhi mukaddime mahiyetindedir. Çünkü ez-Zeccâcî genel olarak mukaddime yerine *risâle* lafzını kullanır. Sîbeveyhi’nin *el-Kitab*’ının mukaddimesinin olmadığı da bilinmektedir.⁸⁹

10.9. Şerhu Kitâbi’l-Elif ve’l-Lâm li’l-Mâzinî (شرح كتاب الألف و اللام للمازني)

Kitâbu’l-Elif ve’l-Lâm, Ebû Osmân el-Mâzinî’nin nahiv ve illetleri ile alâkalı en önemli kitabıdır. ez-Zeccâcî’nin bu esere yazdığı şerhi es-Suyûfî, Hacı Halife ve ez-Zirikli kitaplarında zikrederler.⁹⁰ Mâzin el-Mubârek ise bu kitabın herhangi bir nüshasına rastlamadığını ve görmediğini söylemektedir.⁹¹

10.10. Şerhu Mukaddimet-i Edebi’l-Kâtib (شرح مقدمة أدب الكاتب)

ez-Zeccâcî’nin bu eserinden bazı kaynaklar söz etmektedirler.⁹² Ayrıca bu eserin bir nüshası *Tefsîru Risâleti İbn Kuteybe* adı altında Dâru’l-Kutubi’l-Mısrîyye’de el yazması olarak Edeb Şin 39 numarada bulunmaktadır. Brockelmann, diğer bir nüshanın da İngiltere Müzesi’nde 8-426’da mevcut olduğunu belirtmektedir.⁹³

ez-Zeccâcî, bu çalışmasının mukaddimesinde eseri kaleme almasının sebebini şöyle açıklar. “Bu eserde, edebiyatla alâkalı bilinmeyen bazı cümleleri tefsir ettim. Dil, nahiv, illet, kıyas ve kelimelerin kök ve çekimleriyle alâkalı açıklamaya ihtiyaç olan konuları izah ettim. Ayrıca kelimelerin binâ ve mastarlarını, harflerin birbirlerine kalb edilmesi gibi konuları şerhettim. Yine

⁸⁸ ez-Zeccâcî, *el-Îdah fî ‘İlel’in-Nahv*, s. 41, 45, 53.

⁸⁹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 39,40.

⁹⁰ es-Suyûfî, *Buğyetu’l-Vu’ât fî Tabakâtü’l-Luğaviyyîn ve’n Nu hât* II/77; Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn ‘an Esâmî’l-Kutubi ve’l-Funûn*, İstanbul, Vekâletü’l-Ma’ârif Mtb., 1943, II/1396; ez-Zirikli, a.g.e., IV/69.

⁹¹ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 37.

⁹² es-Suyûfî, a.g.e., II/77; el-Kıfî, a.g.e., II/160; el-Enbârî, a.g.e., s. 206; Kâtip Çelebi, a.g.e., I/48; ez-Zirikli, a.g.e., IV/69. Ömer Rıza Kehhâle, a.g.e., V/124.

⁹³ Carl Brockelmann, a.g.e., II/276.

*Hz. Peygamber' (s.a.v.) in bazı hadislerini yorumladım. Bütün bunları hem eseri zorlaştırmamak, hem de okuyucunun faydalanması için kısaca zikrettim.*⁹⁴

10.11. el-Kâfi fi'n-Nahv (الكافي في النحو)

ez-Zeccâcî'nin bu eserinden İbn Kadı Şehbe ve es-Suyûtî söz etmektedir.⁹⁵ Terâcîm ve fihrist kitaplarından hiçbirinde adı geçmez. Herhalde bu da ez-Zeccâcî'nin kaybolan kitaplarından olsa gerektir.

10.12. el-Lâmât (اللامات)

es-Suyûtî ve diğer araştırmacıların çoğu bu eserden söz ederler.⁹⁶ Mâzin el-Mubârek bunu tahkîk etmiş ve 1969 yılında Dimeşk'de neşredilmiştir. İkinci baskısı ise yine Mâzin el-Mubârek tahkîki ile ve bazı notlar eklenerek 1985'de tekrar yayınlanmıştır. Ayrıca Mâzin el-Mubârek, *el-Lâmât*'ın el yazmasının bir sûretini ez-Zeccâcî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili çalışmasının sonuna ilave etmiştir.⁹⁷

ez-Zeccâcî kitabın girişinde şunları zikreder: *"Bu kitap Arapça ve Kur'ân'daki lâm'ları, konumlarını, mânâlarını ve çeşitlerini delilleriyle incelemek için yazılmış muhtasar bir çalışmadır."*⁹⁸

ez-Zeccâcî bu eserinde 36 bölümde 31 adet lâm'ı zikreder. İlk 30 bölümde lâm'ları ve bunlarla alâkalı i'rap ve ihtilafları inceler. Daha sonraki dört bölümde lâm'larla alâkalı bazı meseleleri ele alır. 35. bölümde idğamda lâm'ın hükümlerini açıklar. Son bölümde ise lâm'larla alâkalı çeşitli konuları ele alır.

ez-Zeccâcî bu eserinde, takdir edilmesi gereken bir çaba ile önceki nahiv ve lügat âlimlerinin eserlerindeki lâm'ları incelemiş ve bu konudaki çeşitli görüşleri değerlendirmiştir.⁹⁹ Fakat müellif bu eserinde daha çok nakilcidir. Neredeyse bu nakiller arasında boğulmuştur. ez-Zeccâcî'nin bu eserdeki metodu diğer kitaplarından farklı değildir. Önce Kur'ân'la daha sonra da şiir ve emşâl ile istişhâd eder.¹⁰⁰

10.13. Mecâlisu'l-'Ulemâ' (مجالس العلماء)

⁹⁴ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 33.

⁹⁵ es-Suyûtî, a.g.e., II/77.

⁹⁶ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nu hât*, II/297; es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'n-Nahv*, II/238.

⁹⁷ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 52.

⁹⁸ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, s. 3.

⁹⁹ Ahmet Yüksel, *"Abdurrahmân b. İshak ez-Zeccâcî ve Kitâbu'l-Lâmât'ı"*, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yaz-2001. s. 146

¹⁰⁰ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, s. 53, 54, 88, 94, 141, 142, 146, 149.

Bu kitabı, ‘Abdu’s-Selâm Hârûn 1962’de tahkik ederek neşretmiştir. Eser adından da anlaşılacağı gibi sarf, nahiv, lügat ve edebiyat haberleri ile ilgili konuları ve tartışmaları içermektedir. Eser 156 *meclisten* oluşmaktadır. Lügat ve nahiv âlimlerinin sarf, lügat, iştiâk ve garib alanındaki tartışmalarını serdetmeye özen göstermiştir.¹⁰¹

ez-Zeccâcî’nin bu eserinde¹⁰² çokca tekrar vardır ve konudan konuya geçmektedir.¹⁰³

10.14. el-Muhtera‘ fî’l-Ğavâfi (المختار في القوافي)

ez-Zeccâcî’nin bu eserinden bazı terâcîm kitapları söz etmektedir.¹⁰⁴ Bu eseri İbn Nedîm *el-Ğavâfi*, İbn Hayr el-İşbilî ise “*el-Mu‘cemu fî Ma‘rifeti Envâi’s-Şi‘r ve’l-Ğavâfi*” adıyla zikreder. Bu esere de kütüphanelerde rastlanamamıştır. Bu da ez-Zeccâcî’nin kaybolan çalışmalarındandır.¹⁰⁵

İbn Reşîk el-Kayravânî’nin eserinde, ez-Zeccâcî’nin arûz ve kâfiyelerle alâkalı bazı metinleri ve kâfiyelerini, “*Ebu’l-Ğâsım ez-Zeccâcî ve diğ. el-Ğavâfi sahipleri şöyle der*” diyerek zikretmesi yazarımızın bu alandaki şöhretini ve eserinin varlığını ortaya koymaktadır.¹⁰⁶

10.15. Muhtasarü’z-Zâhir’ (مختصر الظاهر)

Bu çalışmadan bazı kaynaklar söz etmektedir.¹⁰⁷ Dâru’l-Kutubi’l- Mısrıyye Lugat/557 numarada bu eserin bir nüshası bulunmaktadır. Ayrıca bu nüshanın mikrofilm olarak bir sûreti de Arab Birliği Yazma Eserler Enstitüsü’nde Lugat/142 numarada mevcuttur.

ez-Zeccâcî’nin bu eseri Kûfelilerden el-Enbârî’nin “*ez-Zâhir fî Me‘âni’l-Kelâm Ellezî Yesta‘miluhu’n-Nâs*” adlı kitabının muhtasar şerhidir. ez-Zeccâcî bu çalışmasının mukaddimesinde şöyle der:

“*el-Enbârî’nin bazı fikirlerini reddedip çürüttüm. Bazı düşüncelerine yorumlar getirdim. Eserdeki bazı unutmaya ve hataları tesbit edip tashih ettim. Bazı gereksiz yere uzatılan konuları ve delilleri hazfettim. Kitabın sonuna ülke isimlerinin iştiâkını ve isimlendirme sebepleri ile ilgili bir*

¹⁰¹ ez-Zeccâcî, *Mecâlisü’l-‘Ulemâ*, Kahire, Mektebetü’l-Hancı, 1999/1420., 15, 16, 118, 119, 133, 152. Meclisler.

¹⁰² ez-Zeccâcî’nin bu eseriyle ilgili olarak Dursun Ali Türkmen tarafından Ondokuz Mayıs Ün. Sos. Bil. Enst.’de “*Arap Dilbilimcisi Zeccâcî ve Mecâlisü’l-‘Ulemâ’sında Ele Alınan Filolojik Tartışmaların Değerlendirilmesi*” isimli bir doktora tezi hazırlanmıştır.

¹⁰³ ‘Abdu’l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 72.

¹⁰⁴ İbn Hayr el-İşbilî, *el-Fihrist*, s. 314; es-Suyûfî, *Buğyetü’l-Vu‘ât fî Tabakâti’l-Luğaviyyîn ve’n Nu hâş II/77*; Kâtip Çelebi, a.g.e., II/54; ez-Ziriklî, a.g.e., IV/69; İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s.80; Ömer Rıza Kehhâle, a.g.e., V/124.

¹⁰⁵ ‘Abdu’l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 74.

¹⁰⁶ İbnu Reşîk el-Kayravânî, *el-‘Umde fî Mehasini’s- Şi‘r ve Âdâbihi ve Nakdihî*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, Matba‘atu’s-Sa‘âde, II. bs., 1963, I/136, 147, 153, 166, 169, 176, 179.

¹⁰⁷ İbn Hayr el-İşbilî, a.g.e., s. 341; Ebu’l-Fağl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûfî, *el-Muğhîr fî Ulûmi’l-Luğâ ve Envâ’uhâ*, thk. Muhammed Ebu’l-Fağl İbrahim, Kahire, Daru’l-Ma‘ârif, 1960, I/87; Kâtip Çelebi, a.g.e., II/947; Brockelmann, a.g.e., II/176; ez-Ziriklî, a.g.e., IV/69; Corci Zeydan, *Târîhu Âdâbi’l-Luğati’l-Arabiyye*, (Nşr. Şevkî Dayf), Kahire–1911, II/883.

*bölüm ilave ettim. Kitabı Arapça'nın nevâdir ve şâz kelimelerinin açıklandığı bir bölümle sona erdirdim. Ayrıca kitaptaki bazı konuları takdim ve te'hîr ettim.*¹⁰⁸

d- el-Faḍl b. Seleme'nin *Muḥtasaru'l-Vaḍiḥa*'sıdır ki bu eserin aslı Burhânu'd-Dîn b. İbrahim el-Câbirî' (ö. 732) nin *el-Vaḍiḥa fî Tecvîdi'l-Fâtîha* adlı 22 beyitlik kasîdesidir.¹⁰⁹

10.16. Mesâil Muteferriḳa (مسائل متفرقة)

ez-Zeccâcî'nin Ebû Bekr eş-Şeybânî'ye gönderdiği sarf ve nahivle ilgili 11 konuyu ele aldığı eseridir. Bu eseri es-Suyûtî zikreder.¹¹⁰

10.17. Me'âni'l-Ḥurûf (معاني الحروف)

ez-Zeccâcî'nin bu eserinden bu isimle sadece İbn Ḥayr söz eder. Brockelmann da bunu "*Ḥurûfu'l-Me'âni*" olarak zikreder.¹¹¹ Bu kitap da ez-Zeccâcî'nin günümüze kadar ulaşmayan eserlerindendir.¹¹²

10.18. Kitabu'l-Mecmû' fî Ma'rifeti Env'âi's-Şi'r ve Kavâfiḥ

(كتاب المجموع في معرفة أنواع الشعر وقوافيه)

ez-Zeccâcî'nin bu kitabından İbn Ḥayr'ın dışında kimse söz etmemektedir.¹¹³

Yukarıda sayılan bu eserlerin dışında ez-Zeccâcî'ye nisbet edilen bazı kitaplar da vardır. Fakat bunların ez-Zeccâcî'ye ait olduğu bilgisi sıhhatli değildir. Bunlar bazı yazarların vehimlerinden ibarettir. Şüpheli olsa da bu eserlerin isimleri şunlardır:

Kitâbu'l-Hecâ'.¹¹⁴

Risâle fî Beyâni'l-Es'ileti'l-Vâride 'ale'l-Besmeleti ve Ecvibetihâ.¹¹⁵

Fe'altu ve Ef'altu. Bu eser ez-Zeccâcî'nin hocası ez-Zeccâcî'ndir.¹¹⁶

¹⁰⁸ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 33-34; 'Abdu'l-Ḥuseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 75 vd.

¹⁰⁹ Mâzin el-Mubârek, a.e., s. 35.

¹¹⁰ es-Suyûtî, *el-Eşbâḥ ve'n-Nezâir fî'n-Naḥv*, III/48.

¹¹¹ İbn Ḥayr el-İşbili, *el-Fihrist*, s. 319; Brockelmann, a.g.e., II/175.

¹¹² 'Abdu'l-Ḥuseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 79.

¹¹³ İbn Ḥayr el-İşbili, a.g.e., s. 341.

¹¹⁴ Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 32; Brockelmann, a.g.e., II/176.

¹¹⁵ Mâzin el-Mubârek, a.e., s. 40.

¹¹⁶ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fî'n-Naḥv*, Tahkik Kısmı, s. 9.

11. EZ-ZECCÂCÎ'NİN İÇİNDE YAŞADIĞI SİYÂSÎ VE KÜLTÜREL ÇEVRE

ez-Zeccâcî'nin bu şerhinin, kitabın aslından daha üstün tutulduğunu belirtir. Yine bu eserinde Al-Bîrûnî'nin Devlet-i Döntüğü adlı kitabını hıyon olarak kıldredidimşya başladığı bir dönemde yaşadığı Abbâsî Devlet-i Kırabî'asında ve hilâfeden başZebidî'ın plâtkadönemine ulaştı. Çünkü bu ez-Zeccâcî'nin Bağdâd ve Bağdâd Bölgelede siyâsî ve idarî sistem ve yönetim bakımından kendinden öndekilerden ilâhî ilâhîyordûr. Halîfeden ilâhî otoriteyi birlikte elinde tutuyordu.

Fakat Mu'tasım döneminden sonra hilâfet sisteminde gevşeme ve zayıflık başladı. Bu da h. IV. asrın başlarında devletin idarî sisteminde büyük oranda sarsıntıya yol açtı. O dönemde halîfeler oyun ve eğlenceye daldılar. Halîfelerin yaşlarının küçük olması ve tarihçilerin belirttikleri bilinen sebepler de buna eklenince idarî sistem gittikçe yozlaştı.¹¹⁷

Bazı olayların ters gitmesi, yabancıların hilâfet ve devlet işlerine karışmaları, hilâfetin ağırlığının kaybolması, Bağdat'da durumun gittikçe kötüleşmesi, fiyatların yükselmesi, vezirlik sistemi de dâhil olmak üzere devlet idaresinin âtıl kalması gibi etkenler, kimi âlim ve edebiyatçıların Bağdat'ı terketmelerine sebep oldu. Böylece bu şahsiyetler daha güvenli, sakin ve ekonomik bir ortamda yaşamayı tercih ettiler.

ez-Zeccâcî'nin Bağdat'tan Şam bölgesine gitmesinin sebebi de bütün bu saydığımız olumsuzluklardandır.

ez-Zeccâcî, devletin, küçük devletlere ayrılmaya, emir ve valilerin halka zulmetmeye, Arap, Türk ve Fârisîlerin yönetime girmeye başladığı bir dönemde ortaya çıktı.¹¹⁸

11.2. Kültürel Çevre

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı bu dönem, İslam tarihinde fikrî ve ilmî açıdan en verimli asır olarak değerlendirilir. Bu dönemde nahiv ilminin doğuşu ve gelişmesine kısaca göz atmamız yararlı olur.

İslâmiyet'ten sonra dil çalışmaları çok erken bir dönemde ve çeşitli bölümleriyle hızlı bir şekilde başladı. Kur'ân'ın doğru anlaşılması, her türlü tahrîbata karşı muhafaza edilebilmesi Arapça'nın lügat hazinesinin derlenmesini, yapısının, kâidesinin tespitini hatta üslûp araştırmalarını gerekli kılmıştır.¹¹⁹ Arapça'nın grameri, Kur'ân'ı-Kerîm'de yazının ıslâhı çalışmalarına bağlı olarak doğmuştur. Nitekim gramerle ilgili yapılan ilk önemli çalışma Ebu'l-

¹¹⁷ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî II, el-'Asru'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel*, Daru'l-Ma'ârif, Kâhire, 1973, s. 33.

¹¹⁸ Hasan İbrâhîm Hasan, a.g.e., III/37; Ibnu'l-Esir, a.g.e., VIII/325; K. V. Zettersteen, a.g.m., İA, İstanbul-1978, I/21.

¹¹⁹ A. Schaade, "Arap Dili-Klasik Arapça", İA, I/512.

Esved ed-Duelî (ö. 67/686) tarafından Kur'ân-ı Kerim'in kelime sonlarının harekelenmesi olmuştur.¹²⁰

Naḥvin başlangıcına dair çeşitli rivâyetler arasında Ali b. Ebî Tâlib'in verdiği talimat üzerine ve onun gösterdiği yönde yine Ebu'l-Esved'in kısa bir taslak hazırladığı ileri sürülür. Dil âlimlerinin çalışmalarında başlıca materyaller; Kur'ân, şiir, darb-ı meseller, nadir sözler vb. çölde yaşayan Arapların edebî kelâmı idi. Klâsik Arap şiirinin derlenmesi de dil çalışmaları ile yakından ilgili olmuştur. Arap dili ile uğraşan âlimler, çöllerde yaşayan bedevî Arapları, Kur'ân'dan sonra çalışmaları için en önemli kaynaklardan biri olarak kabul etmişlerdir. Dilelerin bedevîlerle olan ilk temasları Basra'da olmuş, onlardan dil, şiir, aḥbâr ile ilgili bilgileri temin etmek için büyük çabalar sarfetmişlerdir. Daha sonra bu âlimler Basra dışında kurulan el-Mirbed panayırına gelen bedevîlerle temas kurmuşlardır.¹²¹

Arap edebiyatı, grameri ve lügat çalışmaları hicrî ilk yüzyılın başlarında kurulan iki yeni şehir olan Basra ve Kûfe'de gerçekleşti. Bu iki muhitteki dil ve edebiyat çalışmaları farklı prensipleri, üslûp ve metodları dolayısıyla münâkaşa ve ihtilafları olan iki filolojik ekolün doğmasıyla sonuçlandı. Bu çalışmalar sırasında Basralılarla, önceleri onlardan istifade ederek yetişen ve h. II. yy. (m. VIII. yy.) sonlarında ayrı bir ekol teşkil eden Kûfeliler hararetle bir yarışma içindeydiler. Her iki ekolün çalışmaları da sema'a ve kıyâsa dayanıyordu.¹²²

Basra mektebi mensupları her duydukları malzemeye itibar etmiyor, şâz ve nadir rivayetleri dikkate almıyorlardı. Kıyası temel alarak titizlikle inceledikleri malzemeden kural belirliyorlardı. Kûfeliler ise duydukları rivayetlerin kaynağını seçmekte aynı titizliği göstermedikleri gibi, nadir ve şâz da olsa duydukları her malzemeyi kıyaslarına dayanak yapıyorlardı.

Nahivle ilgili kitap yazmış olması muhtemel ilk âlim Abdullah b. Ebî İshâk el-Ḥadramî (ö. 127/745) 'dir. Mevcut eski te'liflerde ondan ve İsa b. Ömer es-Şekafî'den (ö. II. yy. sonlarında) nakiller yapılmıştır. Bu sahada kaleme alınmış ve isimleri tesbit edilebilen en eski iki eserin, *el-Câmi'* ve *el-İkmâl*'in de müellifi İsa b. Ömer es-Şekafî'dir. Bunları hemen takip eden el-Ḥalîl b. Ahmed el-Ferâhidî, Arap filolojisine en az yüz yıllık bir merhale kazandırmıştır. el-Ḥalîl lügat ve gramer çalışmalarına da yön veren müstesna bir âlimdir. Ele aldığı konuların hudutlarını çizmiş, istilahlarını hazırlamış ve onların sistemli birer disiplin olmalarını sağlamıştır. Onun nahivle ilgili bilgilerini aktarmada talebesi Sîbeveyhi (ö.180/796) çok emek vermiştir.¹²³

¹²⁰ es-Sîrafî, *Aḥbâru'n-Naḥviyyîn el-Baṣriyyîn*, nşr. F. Krenkow, Beyrut, Paris-1936, s. 15; İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 61; es-Suyûtî, *el-Muzḥir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'uḥâ*, II/397.

¹²¹ Abdulhamid eş-Şelkânî, *Maşâdiru'l-Luğa*, Trablus-1982, s. 456.

¹²² M. Sadi Çöğenli, Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, Atatürk Ün. Fen-Edebiyat Fk. Yay., 1994, s. 173.

¹²³ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Naḥviyye*, V. bs., Kahire, Dâru'l-Ma'ârif, 1995, s. 34.

Sibeveyhi, Arapça'nın gramerini ayrıntılarına kadar tespit eden meşhur *el-Kitâb* adlı eserinde, es-Şekafî'nin bir eserini esas almış, muhtevasını hocası el-Ḥalîl'in ve başkalarının bilgileriyle genişletmiştir. Birkaç neslin âlimlerinin çalışmaları sonunda oluşan bilgilerin, itibar edilen fikirlerin düzenli bir muhassalası olan bu eser, zamanına kadar yazılan nahive dâir kitapların en büyüğü ve günümüze kadar gelebilenlerin en eskisi olup, daha sonraki çalışmalarda ve yüksek seviyeli nahiv öğretiminde esas kabul edilmiştir.¹²⁴

el-Muberred'in (ö. 285/898) orjinal eseri *el-Mukteḍab* daha büyük ve daha tertipli olmasına rağmen *el-Kitâb*'in şöhret ve itibarını sarsamamıştır. *el-Kitâb* III. yy. başlarından itibaren şerhi, îzâhı, ihtisâr ve ikmâli ve bazen tenkit ve tashîhi mahiyetinde yüzlerce eserin hareket noktası, bu sahadaki çalışmaların devamlı ve verimli akışının ana mecrâsı oldu. Arapça'nın ve İslam'ın hâkim olduğu bölgelerde, asırlarca etkisini ve değerini korudu. Müellif dil meselelerinin belli kanun ve kurallara bağlanarak îzâhında mantık ilminin kıyas usûlünden faydalanıyordu. Ancak *el-Kitâb*'da bu husus son şeklini alabilmiş değildi. el-Muberred bunu daha belirli bir üst seviyeye ulaştırmıştır.

İbnu's-Serrâc (ö. 316/ 929), *el-Kitâb*'tan çıkardığı malzemeyi mantıkçıların tasnifine göre tertip ederek yazdığı *el-Usûl*'u ile el-Muberred'in gelenekselleştirdiği kıyasa daha kesin bir yön vermiştir. Daha sonra yüzyirmiden çok şerhe konu olan meşhur *el-Cumel*'inde Arapça'nın nahvini ve illetlerini özetleyerek ele alan ez-Zeccâcî (ö. 337/949) ve es-Sîrâfî (ö. 368/979) gibi âlimler gramer meselelerinin izahında Arapça'nın mantikî nizamını göstermeye çalışmışlardır.¹²⁵

Basra ekolu mensupları arasında Sibeveyhi'den sonra da büyük âlimler birbirini takip etti. el-Aḥfeş (ö. 223/837),¹²⁶ Ebû 'Ubeyde (ö. 210/825), Ebû Zeyd el-Enşârî (ö. 215/830), el-'Aşma'î (ö. 216/ 831), Ebû 'Ubeyd (ö. 223/837), sarfla nahivin hudutlarını belirli bir şeklide ayıran el-Mâzinî (ö. 249/863),¹²⁷ İbn Dureyd ve yukarıda ismi geçenler -ez-Zeccâcî hariç- bunlardandır. Genellikle er-Ru'âsî (ö. 187/803) ile başlatılan Kûfe mektebi temsilcileri ise el-Kisâî (ö. 189/805),¹²⁸ onun talebesi ve bu ekolün en büyük sîması el-Ferrâ (ö. 207/823),¹²⁹ Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828), İbnu-s Sikkât (ö. 244/858), Sa'leb (ö. 291/904)¹³⁰ vb.'dir.

İhtilafları müstakil kitaplara konu olan Basra ve Kûfe ekollerinin hararetli tartışmaları, Arapça'nın edebî mahsullerinin derlenmesi ve kâidelerinin tesbitinde büyük rol oynamıştır.

¹²⁴ Şevkî Dayf, a.g.e., s. 59.

¹²⁵ el-Luğavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, Kahire, (Nşr. M. Ebu'l-Faḍl İbrahim), 1955, s. 25, 26.

¹²⁶ Şevkî Dayf, a.g.e., s. 94.

¹²⁷ Şevkî Dayf, a.e., s. 115.

¹²⁸ Şevkî Dayf, a.e., s. 172.

¹²⁹ Şevkî Dayf, a.e., s. 192.

¹³⁰ Şevkî Dayf, a.e., s. 224.

Bağdat'ta teşekkül eden ve Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Cinnî (ö. 392/1001), ez-Zeccâcî gibi âlimlerin temsil ettikleri yeni bir ekol bu çalışmalara uzlaştıracı bir yön vermiştir.¹³¹

Yukarıda belirtilen dil çalışmaları arasında modern yazarların filoloji karşılığı olarak kullandıkları *Fıkhu'l-Luğa*'ya dair çalışmalar da son dönemlerde yapılmıştır. *Fıkhu'l-Luğa* çalışması İbn Cinnî'nin *el-Hasâis fi'n-Nahv*'inde husûsî şeklini bulmuştur. İbn Fâris'in (ö. 395/1005), "*es-Sâhibu fi Fıkhi'l-Luğa*" ve "*Suneni'l-'Arabîyye fi Kelâmihâ*" adlı kitabıyla *Fıkhu'l-Luğa* çalışmaları devam etmiş, bu eserlerde dilin mahiyeti ve edebî mahsullerin özellikleri üzerinde durulmuştur.¹³²

ez-Zeccâcî'nin dönemine kadar lügat alanında birçok çalışmalar yapılmıştır. Lügat çalışmaları Kur'an'ı ve Hadîs-i Nebvî'yi anlama gayretine bağlı olarak başladı. Başlangıçta bu çalışmalar Kur'an'da geçen ve dilde çok yaygın olmayan kelimeleri, eş anlamlı kelimeleri, aynı kelimelerin muhtelif âyetlerde taşıdığı farklı mânâları ve yine hadislerde geçen ve az kullanılan kelimelerin anlamlarını tespiti yönelikti.

Daha sonra Arapça'nın klâsik sayılan metinleri bir bütün olarak tarandı ve bir çeşit sistematik lügatler yazıldı. Yeryüzü ve arazi şekilleri, sular, insanlar, kuşlar, arılar, koyunlar, atlar ve develer gibi tabiat unsurları ve hayvanların her türü ile ilgili kelimeler için özellikle h. II. ve IV. (m. VIII. ve X.) asırlarda yüzlerce lügat tertip edilmiş, bunlar daha sonra İbn Sîde (v. 458/1066)'nin "*el-Muḥaṣṣas*" adlı eserinde her mevzuaya bir bölüm ayrılarak birleştirilmiştir.¹³³

Lügatçiliğin ikinci merhalesinde el-Ḥalîl b. Ahmed tarafından telif edilen "*Kitâbu'l-'Ayn*", harflerin mahreçlerini esas alan kalb sistemini uygulamıştır. Daha sonra kalb sistemi uygulanmakla beraber kelimeleri normal alfabetik sıraya göre tertip eden İbn Dureyd'in (ö. 321/933) "*Kitâbu'l-Cemhere*"si ortaya çıkmıştır. Bu sahada diğer bir merhale de kâfiye sistemi diye bilinen kelimelerin ilk ve son harfleri esas alınarak kaleme alınan el-Cevherî'nin (ö. 393/1003) "*Tâcu'l-Luğa ve Sıḥaḥu'l-'Arabîyye*"si ile başlamıştır. Daha sonraki dönemde te'lif edilen ez-Zemaḥşerî'nin (ö. 538/1143) "*Esâsu'l-Belâğa*"sında kelimeler aslî ilk harflerine göre tertip edilmiş ve kalb sistemi kaldırılmıştır.¹³⁴

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı, hicrî üçüncü asrın sonu ve dördüncü asrın başları fikrî, ilmî ve kültürel hareketlilik açısından en verimli, canlı ve güçlü bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Bu sırada yöneticiler, âlimlere ve edebiyatçılara hizmette adetâ yarışmışlardır. Birçok âlim ve edebiyatçının yıldızı bu dönemde parlamıştır. Te'lif ve tercüme hareketi böylece canlanmıştır.

¹³¹ Kenan Demirayak, a.g.e., s. 220; Muhammed Zağlûl Sellâm, *el-Edep fi Aşri'l-'Abbasiyyîn*, İskenderiyye, Muṣṣietu'l-Ma'ârif, 1999; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî III, el-'Aşru'l-'Abbâsiyyis-Sânî*, Kâhire, Daru'l-Ma'ârif, 1973, s. 43.

¹³² Kenan Demirayak, M. Sadi Çöğenli, a.g.e., s. 138.

¹³³ Ahmed 'Abdu'l-Ğafûr Attâr, *Muḥaddimetu's-Şihâh*, s. 50–52, Beyrut–1987; Ahmed Emin, *Ḍuha'l-İslâm*, Beyrut–1933, II/233, 236.

¹³⁴ M. Nihad Çetin, a.g.m., III/286; Kenan Demirayak, M. Sadi Çöğenli, a.g.e., s. 111-122.

Yöneticiler çalışkan ve yetenekli kişileri destekliyorlar, onları devletin himayesine alıyorlar, birçok hediyeler veriyorlardı. Hatta bazı âlimleri vezir olarak görevlendiriyorlardı.

Yöneticilerin maddî destekleri sayesinde fikrî, ilmî ve kültürel ürünler bütün çeşitleriyle bu zaman diliminde olgunlaştı.¹³⁵ Bugün bile bu âlimlerin mirasları kullanılmaya devam edilmektedir.

Arapça'ya tercüme edilen yabancı ilimler bu dönemde okutulmaya ve İslam kültürü ile karşılaşmaya başladı. Böylece İslam düşüncesi yeni bir azıkle beslendi. Tercüme edilen bu yabancı ilimler kelâmcıları aklî delil ve mücâdele metotları açısından etkilediği gibi dil bilimcileri de etkisi altına aldı. Arapça ve kelâm ilmi bu dönemde fıkıhçıların yöntem ve metotlarından kurtuldu. Böylece dilin felsefesi yapılmaya başlandı, *İlelu'n-Nahv* yani gramer kaidelerinin illet ve sebepleri yazılmaya başlandı. Bu tür bir çalışma daha önceki nahivcilerin aklına bile gelmiyordu. ez-Zeccâcî'nin *el-Cumelî* gramer kâidelerinin illet ve sebeplerinin îzahları ile doludur. Aynı müellifin "*el-Îdah fî 'İleli'n-Nahv*" kitabı da nahvin illetlerini anlatan, bu alanda müstakil ve seçkin kitaplardandır.

Yabancı eserlerin Arapça'ya tercümesiyle o dönemde iki ilim ekolu oluştu. Bunlardan birincisi Yunan ilim ve kültürünü doğrudan okuyan kelâm ve mezhepler tarihi âlimleridir. Bunlar Yunan ilim ve kültürünün fikrî sonuçları ve araştırma konuları ile direkt olarak irtibat kuruyorlardı.¹³⁶

Diğer ilmî ekol ise Arap şiir, hikmet ve meseli ile ilgilenip Kur'ân tefsiri ile uğraşan Arapça dil bilginleridir. Bunlar sarf ve nahiv kaideleriyle uğraştılar, etimoloji (kelime türetme) alanında ciddi çalışmalar ortaya koydular. Ayrıca i'rap konularına da yoğunlaşıyorlardı. Bu çalışmalar uzun süre devam etti. O dönemin dil bilimcilerinin en büyük üretimi de bu alandaki çalışmalarıdır.

Bu iki ekol arasındaki büyük farklılığı görmek için el-Câhız'ın "*el-Hayevân*" ve el-Muberrred'in "*el-Kâmil*"ini incelemek yeterlidir. el-Câhız'ın bu kitabı o dönemin fikirlerini, kültürlerini ve derin araştırmalarını kapsadığı gibi şiir, hikmet ve mesellerle doludur. Bu eser, inceleyenlere o dönemin fikrî yapısı hakkında geniş bilgi verir. Fakat el-Muberrred'in "*el-Kâmil*"i beyitlerin açıklamaları, anlatım metotları ve sözler arasındaki ölçüler gibi değişik incelemelerle doludur. Her iki kitap da fikir ve görüşlerini desteklemek ve savunmak için Kur'ân âyetlerini delil getirir.

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı hicrî III. asırda nahiv çalışmaları sona ermiş, konuşma kâideleri incelenip toplanmış ve çeşitli bölümlere ayrılmıştı.¹³⁷ Nahivciler, kaidelerin ayrıntılarının illet ve tahlili ile ilgili şerhlere yöneldiler. O dönemde nahivciler bir kelime nasıl söylenir veya nasıl yazılır gibi meselelerle uğraşmıyorlar aksine, niçin öyle yazılacağını tartışıyorlardı.

¹³⁵ Adam Metz, *el-Hağâratu'l-İslâmiyye*, trc. 'Abdu'l-Hâdi Ebû Rîde, Matba'atu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, III. bs., 1957, I/419.

¹³⁶ M. Akif Özdoğan, a.g.m., s. 35.

¹³⁷ Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etu'n-Nahv*, Mısır, Dâru'l-Ma'ârif, V. bs., 1973, s. 130.

Basra ve Kûfe ekolüne mensup nahiv âlimlerinin ileri gelenlerinin gelmesi ve hilâfet merkezinin Bağdat'a nakledilmesiyle birlikte Bağdat bir ilim merkezine dönüştü. Basra ekolünün imamı el-Muberrred ve Kûfe ekolünün imamı Sa'leb aynı mescitte öğrencilere ders veriyordu. Öğrenciler bazen ilim halkalarından birine, bazen de diğerine katılıyorlardı.

Bu dönemde Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki mezhebî taassup bazı seçkin ve alanında otorite şahsiyetlerin Bağdat'a yerleşmesi sayesinde sakinleşip durgunlaştı. İki ekolün dışına çıkan bu âlimler iki mezhebin görüşlerini birleştirdiler. Birini diğerine üstün tutmayarak taassuptan uzak durdular. Hangi ekolün delili güçlü ise ona itibâr ettiler.¹³⁸

Bu iki ekolün birbirlerine yakınlaşmasından Bağdat ekolü ortaya çıktı. Bağdat ekolü bu iki mezhebin de görüşlerini birleştiriyordu. Fakat yine de bu yeni iki ekole, ne Basra ne de Kûfe ekolü denebiliyordu. Böylece her iki ekolden de faydalanan müstakil bir ekol oluştu. ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc ve ez-Zeccâcî gibi bu yeni ekolün müntesipleri, bağımsız ve ayrıntılı fikirlerin ortaya çıkış sebeplerini inceliyorlardı.¹³⁹

Basra ve Kûfe ekollerinin birbirlerine yakınlaşmalarındaki ikinci etken olarak da el-Ahfeş'in Kûfe'ye, hocası Sîbeveyhi'nin el-Kisâî'den intikamını almak için yerleşmesini zikredebiliriz. el-Ahfeş, Kûfe'de kısmen Kûfe ekolünden etkilendi.

Sîbeveyhi'nin görüşleri de Kûfe'lilerin fikirlerine katkıda bulundu. el-Ahfeş, Kûfe'de Sîbeveyhi'nin "*el-Kitâb*"ını okuttu. Sîbeveyhi'nin bu kitabı o dönemde nahiv alanında okutulan temel eser idi. el-Muberrred, Sîbeveyhi'nin kitabından söz edene: "*Sen hiç denize daldın mı?*" diye sorardı. O dönemin bütün nahivcileri Sîbeveyhi'nin "*el-Kitâb*"ı ile uğraşırdı. Kimi ona şerh yazar, kimi delil ve nüktelerini şerheder, kimi ona reddiye yazar kimi de onu savunurdu.¹⁴⁰

Yukarıdaki bu bilgilerden hicrî IV. asırda Bağdat'da, hem Basra hem de Kûfe mezhebini destekleyenler olduğu gibi, her ikisine mensup olan nahivcilerin de bulunduğunu öğreniyoruz.

Bu dönemde nahivciler konuları bablara ayırmışlar, böylece konulardaki kapalılık ve zorluklar giderilmeye çalışılmıştır. Nahivciler konuları bu bablara göre okumaya daha fazla önem vermişlerdir.

Bu asırda nahivcilerin büyük bir çoğunluğu Kur'an ilimleri üzerinde durdular. Kur'an'la ilgili bu çalışmalar Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'an* adlı eseri ile başlamıştır. Bu eseri el-Ahfeş geliştirdi. el-Kisâî ve el-Ferrâ, el-Ahfeş'ten faydalandılar. Muhammed b. el-Mustenîr mulhidlere karşı Kur'an'ı savunucu reddiyeler yazdı. Fakat bu dönemdeki Kur'an çalışmalarının çoğunluğu lügat ve nahiv ağırlıklı idi.

¹³⁸Abdu's-Sâlim Mekram, *el-Kur'an'ul-Kerîm ve Eşeruhû fî'd-Dirâseti'n-Nahviyye*, Kahire, Dâru'l-Ma'ârif, 1968, s. 143.

¹³⁹Şevkî Dayf, a.g.e., s. 246.

¹⁴⁰Kenan Demirayak, a.g.e., s. 198.

Örneğin el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ının girişi lügat ve nahiv problemleri ve âyetlerin mânâlarının şerhleriyle doludur. Bazı âlimler de bu dönemde Kur'ân âyetlerinin i'rap ve müşkilleriyle uğraşmışlardır. Bu lügat, nahiv ve Kur'ân ilimleri çalışmaları hicrî IV. asra kadar devam etti. Bu asırda ez-Zeccâc'ın talebeleri olan Ebû Cafer en-Naḥḥâs ve İbn Râvendî gibi âlimler Mısır'da bu tür çalışmalara önem vermişlerdir.¹⁴¹

Nahiv hareketi bu merhaleden sonra yeni bir aşamaya geçti. Ebû Ali el-Fârisî ve öğrencisi İbn Cinnî gibi âlimler, lügat rivayetleriyle Kur'ân kıraatleri arasındaki bağları incelemeye başladı. Bu hareket h. IV. asırda canlandı. Hicrî IV. asırdaki lügat ve nahiv âlimlerinin incelemeleri ise Kur'ân kıraatleri ve rivâyetleri ile bağlantılı idi.¹⁴²

Bu asırda rivayet yönünden Kur'ân etütleri lügat çalışmalarının önemli esaslarından biri idi. Ayrıca şiir ve ahbâr rivayetleri de lügat çalışmalarının bir şartı idi. Bu rivayetlerin nahiv, lügat ve kültür alanına etkileri önemlidir. İslamî ilimlerde müteber olmayan kıssacılar dil ve edebiyat alanında önemli bir kaynak idi. Bunların bilgileri mescitlerde ve edebî toplantılarda halifeler ve yetkililer yanında itibar görüyordu.¹⁴³

12. EZ-ZECCÂCÎ'NİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ

12.1. Nahiv İlmi ve ez-Zeccâcî:

İslamın gelişinden sonra, Arap edebiyatında filolojik çalışmalar hızlandı. Bu gelişmelere bağlı olarak âlimler, nahivciler ve dilciler (filologlar) olmak üzere iki gruba ayrıldılar.¹⁴⁴

Dilcilerin bu çalışmalarındaki başlıca kaynakları Kur'ân, şiir, darb-ı meseller ve nâdir sözler gibi bedevîlerin sözleri idi. Dilciler bedevîlerle irtibat kurmak için çeşitli yolculuklar yapmışlar, panayırlara gelenlerle temas kurmuşlardır. Bu âlimlerden bazıları çöllerde kırk yıl gibi bir zaman geçirmişlerdir. Vakitlerini genellikle dilleri daha az bozulan Kıays, Temîm ve Esed gibi kabilelerle geçirmişler, onlarla sürekli temas kurmuşlardır.

Yunus b. Ḥabîb (ö. 182/798), Mu'erric es-Sedûsî (ö. 174/790), Yahya b. el-Mubârek el-Yezdî (ö. 202/817), en-Naḍr b. Şumeyl (ö. 203/813), Ebû 'Âmr eş-Şeybânî (ö. 206/ 822), İbnu'l-'Arâbî (ö. 231/845) Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/868) gibi dilciler, derledikleri malzemeyi *Kitâbu's-Şifât*, *Kitâbu Halkı'l-İnsân*, *Kitâbu'l-Hayl*, *Kitâbu'l-İbil*, *Kitabu's-Silâh*, *Kitabu'l-Ezdâd* ve *Kitâbu'l-Maṭar* gibi birçok risalede toplamışlardır.

¹⁴¹ Şevki Dayf, a.g.e., s. 193.

¹⁴² Carl Brockelmann, "Arap Edebiyatı", İA, I/523.

¹⁴³ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sevrî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l- Kur'ân ve İ'râbuhû*, thk. 'Abdu'l-Celîl 'Abduh Şibli, Beyrut, 'Âlemu'l-Kutub, 1988, s.12-15.

¹⁴⁴ Ahmed Ḥasen ez-Zeyyât, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Kâhire, Dâru Nahḍati Mısr, tsz., s. 371.

O dönemde derlenen bu kitapçıklar İbn Sîde (ö. 458/1065)'nin *el-Muḥaṣṣas*'ı gibi temel eserlere kaynaklık etmiştir.

Dil çalışmaları başlangıç dönemlerinde *el-Luġa* adı ile tanımlanırken h. IV. yüzyıldan itibaren modern araştırmacılar tarafından filoloji karşılığı olarak *Fıḫḫu'l-Luġa* adıyla anılmıştır.

İbn Cinnî'nin *el-Ḥaṣâis*'i, İbn Fâris'in *es-Şâhibu fî Fıḫḫu'l-Luġa*'sı ve es-Suyûtî'nin *el-Muẓhir*'i Arap filolojisine dair yazılmış eski teliflerin en mükemmelleri ve yeni çalışmaların belli başlı kaynaklarından¹⁴⁵.

ez-Zeccâcî'nin nahiv ilmindeki bu kapasitesi olmasa idi, adı geçen hocalarından ders alıp onların yollarını takip etmesi mümkün olmazdı. ez-Zeccâcî'nin *Muḥtasaru'z-Zâhir*, *İştikâku Esmâillâh* ve *el-Emâlî* gibi eserlerini incelendiğinde bu sahadaki otoritesi ve birikimi rahatlıkla görülebilir. Örneğin cemîlerle ilgili bazı tesbitleri onun derin araştırmasını ortaya koyar. Arapların kelâmında Fu'alu kalıbında cem'î olarak şu altı kelimenin geldiğini söyler.¹⁴⁶

ظوار - ظئر

رباب - ربي

توام - توام

عراق - عرق

لرخا - رخل

فرار - فرير

Yine عواثن, عثان, دواخن, دخان örneklerinde olduğu gibi Fa'ilun kalıbındaki bir kelimenin cemisinin Fuvâ'ilu şeklinde ancak iki kelimedede olduğunu zikreder.¹⁴⁷

ez-Zeccâcî, el-Ferrâ'nın istisnâ edatı olan (لا) 'nın aslının (لا+ان) olduğu konusundaki görüşünü reddeder ve Arap dilinde bunun örneğinin olmadığını belirterek eleştirir.¹⁴⁸

ez-Zeccâcî'nin filoloji alanındaki otoritesini ve konumunu, ezberlediği ve eserlerinde delil getirdiği şiirler teyit etmektedir. Ayrıca Arap gramerini, Arapların haberlerini iyi bilmesi ve bazı âlimlerle değişik meclislerde münâzaralara katılması onun hafızasının güçlülüğünü ve bu ilimdeki dirâyetini ortaya koymaktadır. Bu alandaki eserleri, onun o dönem âlimleri arasındaki etkinliğinin

¹⁴⁵ Kenan Demirayak, M. Sadi Çöğenli, a.g.e., s.135-138.

¹⁴⁶ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 129.

¹⁴⁷ ez-Zeccâcî, a.e., s. 121.

¹⁴⁸ ez-Zeccâcî, a.e., s. 14.

bazı garib lâfızları ele alıp incelemiş, mânâlarını açıklamaya özen göstermiştir. Özellikle bazı nesir ve şiirleri delil getirirken burada geçen garib kelimeleri açıklamıştır.

ez-Zeccâcî bazı garib kelimelerin yabancı dillerden geldiğini söylerken bazılarının da türetildiğini belirtir. Örneğin, *el-Fâlûzec* (الفالوذج) kelimesinin yabancı, *el-Fâluzak* (الفالذق) 'ın ise müvelled olduğunu ifade eder.¹⁵²

ez-Zeccâcî çoğunlukla garib konusunda hocaları İbn Dureyd, ez-Zeccâc, İbn Şâkir, İbn Hâyyât'tan faydalanır. Bazı kereler garibleri kimden naklettiğini zikretmez. Ezberinde birçok garib olduğu için senedini zikretmeyi ihmâl etmede mazur sayılabilir. Bazı garibleri zikrederken “şöyle deniyor” veya “bazı âlimler” gibi lâfızları kullanır.¹⁵³

ez-Zeccâcî bazen de garib lafzı nereden aldığını zikretmeyip duyduğu veya ezberlediği şekilde rivayet eder. Bu üslûbu daha çok nesir ve şiirle ilgili metinlerin tahlilinde kullanır. Onun şiire aşırı tutkunluğu, eserlerinde birçok şiiri delil olarak zikretmesine sebep olmuştur. Onun bu tutkusu şiirlerdeki garib kelimeleri şerh ve tefsir ederken müterâdif lâfızlar getirmeye ve lûgat ilmindeki başarısını sergilemeye sevk etmiştir.¹⁵⁴

Nadir kelimesi n-d-r kökünden gelir ve şâz (ender) olmak anlamındadır.¹⁵⁵ Gerek ez-Zeccâcî'den önce gerekse onun asrında nâdir lâfızlarla ilgili eserler kaleme alınmıştır. Bunların bir kısmı bize kadar ulaşmış bir kısmı da kaybolmuştur. es-Suyûtî bunlardan Ebû Zeyd, İbnü'l-'Arâbî ve Ebû 'Amr eş-Şeybânî'nin eserlerini zikreder.¹⁵⁶ Ayrıca İbn Dureyd'in *el-Cemhere*'sinin sonunda nâdir isimler ve fiiller hakkında müstakil bir bab vardır.¹⁵⁷

ez-Zeccâcî, nâdirleri daha çok Ebû 'Ubeyde, el-'Aşmaî, Ebû 'Amr eş-Şeybânî ve İbn Dureyd'den nakleder. Bunları naklederken kaynaklarını vermeyi de ihmal etmez.¹⁵⁸

ez-Zeccâcî'nin kullandığı nâdirler daha çok şiir, terkiib ve misallerde karışık şekildedir. Onun kendine has kullandığı nâdirler vardır. Şu nâdirleri Arapça'ya kazandırmıştır:

- 1- (تخاطأ) hatalı olduğunu gösterdi.¹⁵⁹
- 2- (بعض) ve (كل) kelimesini elif-lâm takısı ile mecâzi olarak kullanır.¹⁶⁰
- 3- (العزهاة) Eğlenceyi sevmeyen anlamında kullanır.¹⁶¹

¹⁵² ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 19, 20.

¹⁵³ ez-Zeccâcî, a.e., s. 15.

¹⁵⁴ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 19, 37, 38, 57, 73, 74, 146, 179.

¹⁵⁵ İbn Manzûr, a.g.e., n-d-r. mad., II/825.

¹⁵⁶ es-Suyûtî, *el-Muzhîr fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'uḥâ*, I/234.

¹⁵⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Ḥasen İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. İbrâhim Şemsuddîn, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005, III/269–294.

¹⁵⁸ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 110.

¹⁵⁹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fi'n-Naḥv*, s. 290; İbn Manzûr, a.g.e., *h-t-e* mad, I/59.

¹⁶⁰ ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh*, s. 460; İbn Manzûr, a.g.e., *Ba'd* mad., VIII/287.

¹⁶¹ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 75.

4- (مكر) ez-Zeccâcî bu kelimeyi hizada ve seferde malî olmayan kişi anlamında kullanır. Bu nâdir lâfız bu anlamda mu'cemlerde geçmemektedir.¹⁶²

Bunun dışında ayrıca şu nâdirleri de ez-Zeccâcî Arap mu'cemlerine kazandırmıştır. Mu'cemler bu lâfızları ez-Zeccâcî'den naklen rivâyet ederler.¹⁶³

1- (الدواج) Bir çeşit elbise¹⁶⁴

2- (انطفأت) Söndürüldü.¹⁶⁵

3- (يطوف عليهم ولدان مخلدون)¹⁶⁶ âyetindeki (مخلدون) kelimesinin (محلون) süslenmiş, bezenmiş anlamında olduğunu zikrediyor.¹⁶⁷

4- (العسقد) Kendisinde pislik ve leke bulunan uzun boylu adam.¹⁶⁸

12.1.3. İbdâl, Mu'âkabe ve Nezâir Konusunda ez-Zeccâcî'nin Görüşleri:

İbdâl, tebâdül (karşılıklı olarak alıp verme) ve tedâvül (değıştirme) anlamındadır. Mu'âkabe ise bir harfin sağlamaştırılması için diğeri bir harfin hafzedilmesidir. Nezâir de benzer, örnek ve mesel demektir.

Hicrî IV. ve V. asırlarda lûgat âlimleri ibdâl, mu'âkabe ve nezâir konusuna da gereken önemi vermişlerdir. Bu sahada müstakil çalışmalar yapanlar olduğu gibi kitaplarında bablar ayıranlar da olmuştur.

Ebû 'Ubeyd'in *Garibu'l-Muşannıf*ında, İbn Dureyd'in *Cemhere*'sinde, İbnu's-Sikkît'in *el-Ğalb ve'l-İbdâl*inde, Ebu't-Tayyib el-Luğavî'nin *el-İbdâl*inde ve İbn Cinnî'nin *el-Haşâis*'inde bu konu ile ilgili bölümler bulunmaktadır.

ez-Zeccâcî de bu alanda hocalarından ve çağdaşlarından geri kalmayarak *el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâir* adlı harflerin birbiriyle tebâdülü, benzeşmesi ve birbiri peşi sıra gelmesini inceleyen bir eser bırakmıştır. Onun bu eserini 'İzzuddin et-Tennûhî tahkîk etmiş ve Dımeşk'de neşretmiştir. ez-Zeccâcî'nin bu eseri fihrist ve terâcimlerde geçmemektedir. 1962'de bu eser neşredildikten sonra ise bunun *el-Emâl*'nin bir bölümü olduğu anlaşılmıştır.

ez-Zeccâcî bu çalışmasında ibdâl hakkında herhangi bir görüş veya ta'lîl yapmayıp bazı nezâirleri toplamıştır. Ayrıca fonetik, bazı lâfızların mahrecleri, söylenişleri ve mahreclerin yakınlığından dolayı bir harfin diğeri bir harfle değıştirilmesi gibi konuları da incelemiştir. Fakat

¹⁶² ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh*, s. 205, 'Abdu'l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 150.

¹⁶³ 'Abdu'l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 149.

¹⁶⁴ İbn Manzûr, a.g.e., *d-v-c*, mad., III/102.

¹⁶⁵ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fi'n-Nahv*, s. 290; İbn Manzûr, a.g.e., *d-f-e*, mad, I/109.

¹⁶⁶ Vakıa, 17.

¹⁶⁷ İbn Manzûr, a.g.e., *h-l-d*, mad, IV/143.

¹⁶⁸ İbn Manzûr, a.g.e., *a-s-k-d*, mad, IV/282.

ibdâl konusunu incelemek için fazla bir çaba sarfetmemiştir. Yaklaşık 270 lafzı ele alıp bunları 65'e ulaşan şiir ve 14 âyetle delillendirir.

ez-Zeccâcî'nin bu eseri Ebu't-Tayyib'in çalışması gibi geniş ve özenle hazırlanmış değildir. ez-Zeccâcî, İbnu's-Sikkît gibi belli bir metot takip etmemiş, aksine rastgele lâfızları ve babları tertip etmiştir.¹⁶⁹ Böyle bir üslûp onun kendi zevkini ve müstakilliğini ortaya koymaktadır.¹⁷⁰

ez-Zeccâcî'nin, Arapların konuşmasındaki bazı harflerin ibdâli konusundaki görüşü, diğer lügatçıların fikirlerinden farklı değildir. Kendisinin bu konudaki eseri incelendiği zaman lügat ilminin gelişimini temsil eden bazı örnekleri görülür.¹⁷¹

الليكة	_	الريكة	رصص	_	لصص
دك	_	دق	أصدر	_	أردر
بكة	_	مكة	دحا الارض	_	طحاها
رحمة	_	رحمة			

12.1.4. ez-Zeccâcî'nin Nahiv Çalışmalarında Bağlı Olduğu Ekol:

ez-Zeccâcî, nahiv ilmi alanında Basra ekolüne mensuptur. Bu nahiv ilmi ile ilgili eserlerinde kullandığı delillerden ve üslûptan anlaşılmaktadır.

12.1.5. Nahiv Çalışmalarında Kıyas Metodu:

Basra ekolüne mensup âlimler, kıyas metodunu kullanırlar. Fakat şâz rivâyet ve delillerle kıyas yapmazlar. ez-Zeccâcî Basralıların bu ilkesinden etkilenecek, Raḥmân ve Raḥîm kelimelerini kıyas metodu ile incelemiştir. Bunların rahmet kelimesinden muştâk olduğunu, Raḥîm lafzının fâ'il, Raḥmân'ın ise fa'lân vezninde olduğunu belirtir.

ez-Zeccâcî, bu tespitini Ebû 'Ubeyde'nin şu görüşüne isnâd eder: *Raḥmân ve Raḥîm kelimeleri aynı asıldan ve aynı anlamda, fakat, mubâlağa için kullanılan iki kelimedir. Tıpkı "Nedîm ve Nedmân" kelimelerinin aynı anlama geldiği gibi.*¹⁷²

¹⁶⁹ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *el-İbdâl*, thk. İzzuddin et-Tennûhî, Dimeşk, Matba'atu't-Teraḳḳî, 1961, s. 60–61; ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-Muâkabe ve'n-Nezâir*, thk. İzzuddin et-Tennûhî, Dimeşk–1962, s. 7, 35, 64.

¹⁷⁰ 'Abdu'l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 152.

¹⁷¹ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 37, 44, 49, 70, 71, 89.; Bkz. Ahmet Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I, Sesler Luğavî İbdâl, İlk Sığa Meselesi, Terkibî İştikâkın Sınırı*, İstanbul, Alfa, 2000.

¹⁷² ez-Zeccâcî, *İştikâḳu Esmâillâh*, s. 53.

ez-Zeccâcî, kıyasın nahiv çalışmalarının vazgeçilmez bir metodu olduğuna inanır ve bu metodu diğer arkadaşları gibi dikkatle kullanır.

12.1.6. Hatayı Tespit Etme Metodu:

ez-Zeccâcî, bazı dilcilerin eser ve görüşlerinde, bazı Arapların sözlerinde gördüğü hataları tespit eder. Zeccâcî, işaret hâfif ediyet gibi hataları okuyuculara yönünden kayan olan müfredatı kasıtlı olarak işaret eder. Bu lâfızlardaki râvilere işaret etmiş, fakat bu kelimelerdeki Arap lehçelerini göstermiş bir şirde elif-lâm ile idâfetin arasını birleştirmesini hata olarak görür ve bu yanlışla dikkat çeker.¹⁷³

Gerek ez-Zeccâcî'nin, gerekse Basra ekolüne mensup âlimlerin eserleri incelendiği zaman bu tür hata ve yanlışlara işaret ettikleri görülür. Onlar Kûfeliler gibi her duydukları nâdir ve şâz rivayetlere itibar etmemişlerdir.

12.2. Nahiv İlminin Felsefesi ve ez-Zeccâcî:

ez-Zeccâcî bazı dil ile ilgili meselelerde aklî incelemelere ve sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Dilin felsefesi hakkında da Basralı arkadaşlarının tesiri altında kalmıştır. *el-Emâlî*, *İştikâku Esmâillâh* ve *Mesâil* gibi ilim ehli için yazdığı eserlerinde, Yunan felsefe ve mantığının etkileri görülmektedir.

ez-Zeccâcî nahivcilerin şu sözünü nakleder: “*Kur’ân, çelişki ve çekişmelerden uzak olduğu için hikmet diye isimlendirilmiştir. Kur’ân’ın bir benzerinin getirilmesi ve karşı çıkılması imkânsızdır. Bazı kişiler hakîm diye isimlendirilirler. Çünkü bunlar çirkin işleri yapmaktan imtinâ ederler.*”¹⁷⁴

ez-Zeccâcî, “vâhid” kelimesini açıklarken iki veya üç ma'bûd kabul edenlerin gerçekte vâhidi, yani “bir”i kabul ettiklerini, “bir”den sonra ikilemeye ve üçlemeye geçtiklerini mantıkî olarak izah eder.¹⁷⁵

ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh* adlı eserinde bazı kelimelerin asılları, masterları ve diğer türevleri hakkında ve bunlar üzerinde yapılan harf ve hareke değişiklikleri hakkında felsefî izahlar yapar.¹⁷⁶

12.3. ez-Zeccâcî'nin Kendisinden Sonraki Nahiv Çalışmalarına Tesiri:

ez-Zeccâcî, kendisinden sonraki nahivle ilgili çalışmaları etkilemiştir. Fakat ondan faydalananlar ez-Zeccâcî'nin ismini açıkca zikretmeden alıntı yapmışlardır. ez-Zeccâcî, kendisinden sonraki çalışmalara özellikle tertip ve tahlil konusunda etki etmiştir.

¹⁷³ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, s. 36.

¹⁷⁴ ez-Zeccâcî, a.e., s. 91.

¹⁷⁵ ez-Zeccâcî, a.e., s. 146.

¹⁷⁶ ez-Zeccâcî, a.e., s. 211.

el-Ğurtubî, tefsirinde ez-Zeccâcî'nin nahiv ile ilgili görüş ve çalışmalarından isim vermeden çokca faydalanır. el-Ğurtubî, bazen bir-iki sayfayı aşan alıntılar yapar.¹⁷⁷

İbn Kayyım el-Cevziyye,¹⁷⁸ el-Ezherî, İbn Fâris, İbn Cinnî de, ez-Zeccâcî'nin *İştikâku Esmâillâh*'ındaki bazı görüşlerinden faydalanmışlar ve isim vermeden alıntı yapmışlardır.¹⁷⁹

12.4. ez-Zeccâcî ve Basra Ekolü:

Daha önce de ifade edildiği gibi ez-Zeccâcî, Basra ve Kûfe ekolüne mensup âlimlerden ders aldı. Bunu kendisi de *el-İdâh* adlı eserinde belirtir ve ders aldığı hocaları; Basralılar, Kûfeliler ve her iki ekolü de birleştirenler diye üç kısma ayırır.¹⁸⁰

Şevkî Dayf, ez-Zeccâcî'nin çoğunlukla Basralılara tabî olduğunu zikreder.¹⁸¹ Mâzin el-Mubârek de onun Bağdat'ta h. IV. asrın Basralılarından olduğunu söyler.¹⁸²

Muhammed et-Ğantâvî de ez-Zeccâcî'nin Basralılara meylinin daha fazla olduğunu belirtir.¹⁸³

ez-Zebîdî, ez-Zeccâcî'nin Basralı nahivcilerin 10. tabakasından olduğuna işaret eder.¹⁸⁴

Bu gerçek onun her iki mektebi de meczedip birleştirdiğini ortaya koyar. Fakat onun genelde Basralıların görüşlerini benimsediğini bazı eserlerindeki düşüncelerinde görmek mümkündür. Bu görüşlerinden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

1- ez-Zeccâcî, çoğu kez, eserlerinde “arkadaşlarımız” (أصحابنا) veya “bazı arkadaşlarımız” (بعض أصحابنا) gibi ifadeler kullanmaktadır.

Bu ifadelerle de Basralıları kasdettiğini bazen “Basralı arkadaşlarımız şöyle dediler” (قال أصحابنا البصريون) veya “Basralı arkadaşlarımıza gelince onlar caiz görmüyorlar (فأما أصحابنا البصريون)” gibi ifadeler kullanmasından anlamaktayız.¹⁸⁵

2- ez-Zeccâcî, *el-İdâh*'ında Kûfelilerin kullandıkları lâfızların zor ve anlaşılması güç olduğunu, ancak onların kitaplarını mutâlaa edenlerin anlayabileceğini ifade ederken Basralılığını

¹⁷⁷ Ebû ‘Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Ğurtubî, *el-Cami‘ li Ahkâmi’l-Kur‘ân*, Kahire, II. bs., thk. Muhammed İbrahim el-Hafnâvî-Mahmud Hâmid Osman, Dâru’l-Hadis, 1996, I/193, 194, III/272.

¹⁷⁸ İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Tıbyân fi Ahsâmi’l-Kur‘ân*, thk. Tâhâ Yûsuf Şahîn, Kahire, Dâru’t-Ğıbbâ‘atı’l-Muhammediyye, tsz, s. 3, 63, 165.

¹⁷⁹ ‘Abdu’l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 200.

¹⁸⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi ‘İleli’n-Nahv*, s. 79.

¹⁸¹ Şevkî Dayf, a.g.e., s. 254.

¹⁸² Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s. 16.

¹⁸³ Muhammed et-Ğantâvî, *Neş’etu’n-Nahv*, Mısır, Dâru’l-Ma‘ârif, V. bs., 1973, s. 149.

¹⁸⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., s. 129.

¹⁸⁵ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi ‘İleli’n-Nahv*, s. 86; ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 401; es-Suyûtî, *el-Eşbâh*, II/146.

ortaya koyar.¹⁸⁶ *İştikâku Esmâillâh*'ında da ez-Zeccâcî, Kûfelilere ve onları destekleyen Basralılara hücum ederek Basralı yanının ağır bastığını gösterir.¹⁸⁷

3- ez-Zeccâcî, mastarın asıl olup, fiilin ondan türediğini iddia ederek Kûfelilere muhalefet eder.¹⁸⁸

4- ez-Zeccâcî, Basralılar gibi *isim* kelimesinin *sumuv*'den türediğini kabul eder. Halbuki Kûfeliler bu kelimenin *vesm*'den türediğini iddia ederler.¹⁸⁹

5- Yine ez-Zeccâcî, Kûfelilerin aksine Basralılar gibi muhtedânın cümleinin başında bulunmasından dolayı merfû olduğunu savunur.¹⁹⁰

6- ez-Zeccâcî, iştiğâl konusunda mefû'lun mukadder bir fiil ile mansub kılındığını iddia ederken,¹⁹¹ Kûfeliler ise zâhire göre mansûb olduğunu söylerler.

7- ez-Zeccâcî, Basralı arkadaşları gibi renklerden ta'accub kipinin yapılamayacağını söyler. Buna karşılık Kûfeliler siyah ve beyaz renklerinden ta'accub sığasının yapılabileceğini savunurlar.¹⁹²

8- Sayıların başına marifelik takısı olan “ل” takısının gelebileceğini savunan Kûfelilerin bu görüşünü, ez-Zeccâcî çirkin olarak niteleyerek kabul etmez.¹⁹³

9- ez-Zeccâcî, Basralılar gibi mefû'lu ma'ah'ın vâvu'l-ma'yye'den dolayı değil, önceki fiil sebebiyle mansûb olduğunu kabul eder.¹⁹⁴

ez-Zeccâcî, nahiv ile ilgili birçok meselenin kıyasında Sîbeveyhi'nin görüşlerine itibâr eder.¹⁹⁵ Fakat ona mutaassıp bir şekilde bağlı değildir. ez-Zeccâcî'nin, *el-Kitâb*'ın giriş kısmını “*Şerh-u Risâlet-i Sîbeveyhi*” adı altında şerhetmesi de onun Sîbeveyhi'ye bağlılığını ortaya koyar.¹⁹⁶ ez-Zeccâcî'nin adı geçen eseri hakkında, bu çalışmanın “ez-Zeccâcî'nin Eserleri” kısmında daha önce bilgi verilmişti.

ez-Zeccâcî'nin istifâde ettiği el-Halil b. Ahmed, el-Mâzinî, el-Mubberred¹⁹⁷, Sîbeveyhi, hocası ez-Zeccâc ve diğerlerinin, Basralıların ileri gelenlerinden olması onun Basralılığını teyit eder.

¹⁸⁶ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv*, s. 131, 132.

¹⁸⁷ ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh*, s. 272.

¹⁸⁸ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fî'n-Nahv*, s. 4; ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv*, s. 56; Sîbeveyhi, a.g.e., II/2; el-Enbârî, *el-İnsâf*, 28. Mesele.

¹⁸⁹ ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh*, s. 444.

¹⁹⁰ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fî'n-Nahv*, s. 48.

¹⁹¹ ez-Zeccâcî, a.e., s. 39.

¹⁹² ez-Zeccâcî, a.e., s. 101.

¹⁹³ ez-Zeccâcî, a.e., s. 130.

¹⁹⁴ ez-Zeccâcî, a.e., s. 317.

¹⁹⁵ ez-Zeccâcî, a.e., s. 73, 77, 78, 93, 98, 135, 178.

¹⁹⁶ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv*, s. 41.

¹⁹⁷ Yasin Kahyaoglu, “*Ebu'l-Abbâs el-Mubberred'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve “el-Kâmil” Adlı Eseri*”, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: III, Sayı:10, Yaz-2003, s. 94.

11- ez-Zeccâcî, *el-İdâh*'ında Kûfelilerin görüşlerini tenkit eder. Mastarın fiilden türediğini savunan el-Ferrâ'yı eleştiren hocası el-Enbârî'yi destekler ve el-Ferrâ'yı bu görüşünden dolayı eleştirir.¹⁹⁸

12- ez-Zeccâcî, Basralılar gibi “لولا” dan sonra gelen ismin mubtedâ olarak merfû olduğunu söyler. Kûfeliler ise “لولا”nın bu ismi merfû kıldığını iddia ederler.¹⁹⁹

13- ez-Zeccâcî, medh ve zemm fiillerinin mâzî fiil olduklarını, zayıf olduklarından dolayı çekimlerinin yapılamayacağını savunur. Kûfeliler ise bu iki kelimenin mubtedâ olduklarını, isim oldukları için çekimlerinin yapılamayacağını söylerler.²⁰⁰

12.5. ez-Zeccâcî ve Kûfe Ekolü:

ez-Zeccâcî'nin Basralıların bütün görüşlerini benimsemediği, onların bazı fikirlerini kabul etmediği ve taassub ehli olmadığı daha önce belirtilmişti.

Her iki ekole de ihtiyatla yaklaşır. Zaman zaman her iki ekolün de ıstılahlarını kullanır.

ez-Zeccâcî, bazen Sîbeveyhi'ye karşılık el-Ferrâ'nın görüşlerini benimser. Mesela, (مريق) kelimesini Sîbeveyhi Arapça asıllı kabul ederken, el-Ferrâ bu kelimenin Farsça kökenli, mu'arrab olduğunu söyler. ez-Zeccâcî, bu konuda el-Ferrâ'nın görüşünü daha isabetli görür.²⁰¹

İbn Kâyyım el-Cevziyye, ez-Zeccâcî'nin (كأن) 'i kâsemin cevabı olarak kabul ettiğini zikreder. Bu görüşü el-Ahfeş, Kûfelilerden nakleder.²⁰²

Yine ez-Zeccâcî, inne ve kardeşlerinden “كأن”'yi açıklarken Kûfelilerin görüşlerini benimser. “كأن”nin haberi câmid bir isim ise teşbih ifade eder, haberi muştâk bir isim ise zann ve vehim ifade eder, diyerek Basralıların كأن daima teşbih içindir” görüşünü benimsemez.²⁰³

Kûfelilerin bazı şâz lâfızları duyup onunla kıyas yaptıkları daha önce zikredilmişti. ez-Zeccâcî, “إن” ve kardeşlerinin etkisiz olması konusunda şâz rivayetlerle kıyas yapmalarına rağmen Kûfelilerin bu konudaki fikirlerini benimser.²⁰⁴

12.6. ez-Zeccâcî'nin Görüşlerinde Bağımsız Oluşu:

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı dönem, nahiv ekolleri arasındaki şiddetli tartışmaların artık dindiği bir devir idi. Bağdat mescitlerinde Basra ve Kûfe ekolüne mensup âlimler ders halkaları oluşturup öğrencilere ders veriyorlardı. ez-Zeccâcî de o mescitlerde her iki ekol âlimlerinden ders aldı.

¹⁹⁸ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî 'İlelî'n-Nahv*, s. 62.

¹⁹⁹ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fî'n-Nahv*, s. 311.

²⁰⁰ ez-Zeccâcî, *a.e.*, s. 108.

²⁰¹ ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh*, s. 316.

²⁰² İbn Kâyyım el-Cevziyye, *a.g.e.*, s. 9.

²⁰³ Ebu'l-Faḍl Celâluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hemâvî*, thk. Muhammed Bedruddîn en-Na'sânî, Mısır, Matba'atu's-Sa'ade, 1958, I/133.

²⁰⁴ Şevkî Dayf, *a.g.e.*, s. 255; ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fî'n-Nahv*, s. 302.

ez-Zeccâcî'nin hocalarının bu iki ekolle olan bağlantıları incelendiği zaman onun bağımsız oluşundaki gerçek daha iyi anlaşılır. Hocaları el-Ahfeş ve İbn Keysân, Kûfeli olan Sa'leb ve Basralı olan el-Muberred'den ders aldılar.

Yine hocalarından İbn Şâkir ve İbnu'l-Hayyât iki ekolu meczedenlerden idi. Ebû Bekr İbnu's Serrâc, el-Muberred'den ders aldı ve onun nahivdeki mevkisini elde etti. Hocası ez-Zeccâc da el-Muberred'in seçkin talebelerinden idi.²⁰⁵

el-Enbârî, Kûfeli ve İbn Keysân'a karşı mutaassıp olmasına rağmen her iki ekolu de birleştirenlerden idi. Ebû Mûsâ el-Hâmîd da muta'assıp bir Basralı olmasına rağmen her iki mektebin görüşlerini meczetmiştir.²⁰⁶

Görüldüğü gibi ez-Zeccâcî hem Basra hem Kûfe, hem de her iki ekolu birleştirenlerden ders almıştır. Onun görüşlerinde muta'assıp olmamasında, ders aldığı bu hocalarının büyük etkisi olmuştur. Bundan dolayı kendisinden önceki âlimlerin bazı görüşlerine muhalefet etmekten çekinmemiştir. ez-Zeccâcî nahivle ilgili konuları açıklarken kullandığı ıstılahlar konusunda da bağımsızdır. İsimlere takılıp kalmadan hedefini daha açık ve kolay ortaya koyan ıstılahları kullanır. Özellikle öğrencilerin daha kolay anlayabileceği terimleri tercih eder.²⁰⁷

Bütün bu incelemelerden sonra onun yenilikçi bir konuma ve eğilime sahip olduğu söylenebilir. Her iki ekolün güzelliklerini alıp aşırılıklarını terk etmeyi bilmiştir.

ez-Zeccâcî, okuyup istifâde ettiği ve ders aldığı şahsiyetlerin görüşlerini kuru bir nakilci olarak nakletmez. Bilakis basiretli bir nahivci olarak görüşleri ve malzemeleri tenkit ve tahlil süzgecinden geçirmiştir. O, bu özelliği ile bağımsız, mû'tedil ve tarafsız bir tavır sergiler.

Birçok âlimden ders alıp faydalanması sebebiyle taassup, ez-Zeccâcî'de sanki yok olmuştur. Onun görüşlerinde Basralı ağırlığının görülmesi onun bağımsızlığına engel değildir.

ez-Zeccâcî'nin bağımsızlığı, bazı eserlerindeki tespitlerinde ve iki ekolün görüşlerine muhâlif olarak fikirler beyân etmesinde açıkça görülebilir.

ez-Zeccâcî'nin başkalarından bağımsız olarak ortaya koyduğu bazı düşünceleri şöyle sıralanabilir:

1- ez-Zeccâcî, Sibeveyhi de dâhil bütün nahivcilerin sıfat ile na'tın arasını ayırmadıklarını belirtir ve bu konuda onların görüşlerine muhâlefet ederek tartışır.²⁰⁸

²⁰⁵ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ*, s. 312; İbn Nedîm, a.g.e., s. 121; Ya'kût b. Abdullah Şihâbuddin b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, a.g.e., XIII/246; ez-Zebidî, a.g.e., s. 170.

²⁰⁶ ez-Zebidî, a.g.e., s. 171; Ya'kût b. Abdullah Şihâbuddin b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, a.g.e., VIII/306. es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nu'hât* I/262.

²⁰⁷ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî 'İlel'n-Nahv*, s. 72.

²⁰⁸ ez-Zeccâcî, *İştişkâku Esmâillâh*, s. 448, 449; Ebû Bîşr 'Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sibeveyhi, a.g.e., I/209.

2- ez-Zeccâcî, fiillerin zamana göre tertibinde nahivcilerden ayrılır. Ona göre birinci mertebede müstakbel fiil, daha sonra şimdiki zaman fiili, en son olarak da mâzî fiil gelmektedir. Halbuki diğer nahivciler bunun tam tersi bir sıralamayı kabul ederler.²⁰⁹

3- ez-Zeccâcî'nin bazı konularda bağımsız olması, onun Basralı ve Kûfelilerden tamamen uzak kaldığı anlamına gelmez. O bazı konularda münferit düşünürken, bazen de her iki ekolün âlimlerine muhalefet eder. Bununla beraber birçok görüşünde Basralıları tasvip eder. Kıtrub ve ez-Ziyâdî gibi Basralıların “*Esmâ-ı sittenin i'râbı hareke iledir*” şeklindeki görüşlerini onaylarken, Sîbeveyhi, Ebû Ali el-Fârisî ve Basralıların cumhurunun “*Esmâ-ı sittenin i'râbı harfler üzerine takdir edilen hareke iledir*” şeklindeki görüşüne muhalefet etmektedir.²¹⁰

4- ez-Zeccâcî, hadislerle istişhâd konusunda da nahivcilere muhalefet eder. Nahivciler hadislerin lâfızla değil mânâ ile rivâyet edildiğini ileri sürerek, onlarla delil getirmeyi reddetmişlerdir.

Fakat ez-Zeccâcî eserlerinin çeşitli yerlerinde özellikle de *İştikâku Esmâillâh*'ında hadislerden delil getirir.²¹¹

5- ez-Zeccâcî, Kâne ve kardeşleri'ni harf olarak kabul eder. Halbuki diğer nahivciler onları nâkis fiiller olarak isimlendirirler.²¹²

6- Yine ez-Zeccâcî, 'Inne ve kardeşleri'nin sonuna (ما) ilâve edilirse amel edebileceğini kabul eder: (إنما زيدا قائم), (لعلماء بكرًا مقيم) örneklerindeki gibi.²¹³

7- ez-Zeccâcî, (أمس) kelimesinin fetha üzere mebnî olabileceğini de savunur.²¹⁴

8- Na'tın bir cümlede birden fazla tekrarı ve i'râbları konusunda da ez-Zeccâcî diğer nahivcilere muhaliftir.

الظرفاء الكرام العقلاء örneğinde olduğu gibi tekrar edilen na'tların sonunun üç harekeyi de alabileceğini savunur. Bu tekrarlanan na'tlar ilkinde atfedilir ve mecrûr olur. Veya gizli bir (أعنى) kelimesi ile mansûb kılınabilir. Yine gizli bir (هم) ile merfû kılınabileceğini kabul eder. İkinci ve üçüncü na'tlar hem birincisine tabi' kılınabilir hem de maktu' sayılır.²¹⁵

9- Nahivciler (لعل) nin aslının (عل) olup lââm'ın ise zâide olduğu konusunda müttefiktirler. Fakat ez-Zeccâcî, lââm'ın bu kelimenin aslî harfî olduğunu iddia eder.²¹⁶

10- ez-Zeccâcî harfî cerlerle müte'addî hale gelen fiilleri izah ederken fiilden sonra gelen harfî cer'lerin kıyasî değil sem'âî olarak geldiğini savunur.²¹⁷

²⁰⁹ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî 'İlelî'n-Nahv*, s. 85.

²¹⁰ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fî'n-Nahv*, s. 3, 4, 5.

²¹¹ ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh*, s. 310, 366, 401, 404, 506; ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fî'n-Nahv*, s. 261, 208.

²¹² ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fî'n-Nahv*, s. 41; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hemâvî*, I/10.

²¹³ ez-Zeccâcî, a.e., s. 304; es-Suyûtî, a.e., I/144.

²¹⁴ ez-Zeccâcî, a.e., s. 299.

²¹⁵ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 15.

²¹⁶ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, s. 146.

11- (إذما, كيف, كيفما, أين, أينما, أيان, ما, من, إن, مهما, حيثما) gibi şart edatlarının hepsini, ez-Zeccâî harf sayar ve bunları “cezâ fiilleri” diye isimlendirir. Bu görüşü ile de diğer nahivcilerden ayrılır.²¹⁸

12- ez-Zeccâî, (ولما أن جاءت رسلنا لوطا) ve (فلما أن جاء البشير)²¹⁹ âyetlerinde olduğu gibi (لما) dan sonra gelen (أن)’ in zâide olduğunu iddia eder.²²⁰

Görüldüğü gibi ez-Zeccâî nahiv alanında Basra ve Kûfe ekollerinden ayrılan bağımsız bir çizgi takip etmektedir.

Basra ve Kûfe ekolünün Sibeveyhi, el-Ferrâ ve ez-Zeccâî gibi ileri gelen sîmalarına bazı konularda muhalefet etmesi onun bağımsız konumunu ortaya koyar.

ez-Zeccâî faydalandığı ve ders aldığı âlimlere muhalefet ederken, objektifliğini yitirmez, eleştirilerini insaflı bir şekilde ortaya koyar. Eleştirdiği âlimlerin bütün görüşlerini reddetmez. Hiçbir âlime de tamamen bağlı kalmaz. *el-Cumel*’in bablarını Sibeveyhi’nin *el-Kitâb*’ına göre tertip etmesine rağmen onun bazı fikir ve görüşlerine katılmaz. Sibeveyhi’nin görüşlerine aykırı bile olsa bazen Kûfelilerin görüşlerini benimser. Böylece insaflı, dengeli, bağımsız ve müstakil bir konuma sahip olduğunu ortaya koyar.

²¹⁷ ez-Zeccâî, *a.g.e.*, s. 161, 162; ez-Zeccâî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 31.

²¹⁸ ez-Zeccâî, *Kitâbu’l-Cumel-fi’n-Nahv*, s. 211.

²¹⁹ Ankebût, 33, Yûsuf, 96.

²²⁰ ez-Zeccâî, *a.g.e.*, s. 16, 353.

İKİNCİ BÖLÜM
EZ-ZECCÂCÎ VE İŞTİKÂKU ESMÂİLLÂH ADLI ESERİ

1. ARAP DİLİNDE İŞTİKÂK

1.1. İştikâk İlminin Doğuşu ve Gelişimi:

Dilbilimciler, büyük dillerin, zaman içinde ortaya çıkan yeni varlıklar ve olaylar karşısında, kendi bünyesine uygun yeni kelimeler ve kavramlar türetme imkân ve kudretini taşıdığını belirtmektedirler. Her dilin kendi bünyesine uygun olarak, zaman içinde, çeşitli biçimlerde, kelime ve terim türettiğini ve bunun dilin doğasında bulunduğunu belirtirler. Bunun için her dilin kendine özel yöntemleri bulunmaktadır. Dünyanın önemli dillerinden biri olarak kabul edilen Arap Dilinin de kendine has, iştikâk, ta'rîb, tevîd, kalb, terkîb ve naht gibi çeşitli kelime türetme yöntemleri bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra her dli zamanla yeni türetme yöntemleri ortaya koyarken, eski yöntemlerin bazıları ortadan kalkmakta, bazıları da yenilenmektedir. Bütün dillerde kelime ve terim türetmeye yönelten çeşitli etkenler bulunmaktadır. Bunlar arasında, dilin gelişmesinin bir süreç işi olduğu, modern dönemde ortaya çıkan yenilikler için kelime türetme ihtiyacı ve dilin kelime türetmeye yatkınlığı gibi etkenler sayılabilir.

Batı dünyası Rönesansla birlikte bilim ve teknikte önemli ilerlemeler gerçekleştirmiş, yeni keşif ve icatlar insanlığın ufkunu genişletmiştir. Bilim ve tekniğin, bilim dallarının hızlı ve sürekli gelişmesi karşısında insanlar, bunları ifade edecek yeni kavramlara ihtiyaç duymuştur. Batılı dilcilerin, yeni gelişmeleri Latince ve Yunanca köklere dayanarak adlandırmaya çalışmalarının gelişmesiyle, terim türetme dalı olarak terminoloji ortaya çıkmıştır. Bu sıralarda çoğunluğu Osmanlı egemenliği altındaki İslam dünyası bu gelişmeleri yakından takip edememiştir.²²¹

XIX. yüzyıldan itibaren İstanbul ve Kahire'den, öncelikle Fransa'ya gönderilen öğrenciler aracılığıyla batı kavramları ve değerlerinin, İslam dünyasına aktarılma sürecine girilmiştir. Batı dünyasından bilimsel ve kültürel eserlerin Osmanlıca ve Arapça'ya çevrilmesi ile birlikte terim ve kelime türetme çalışmaları başlamıştır. Osmanlı döneminde 1913 yılında kurulan *Istîlâhât-ı İlmiyye Encümeni*²²² gibi kurumların yanı sıra tercüme eserler ve ediplerin gazetelerdeki makaleleri yoluyla pek çok yeni terim Osmanlıca'ya girmiştir. Arapça köklerden yararlanarak fen ve sosyal bilimlerle ilgili, "*Mebhâsu'l-Huceyrât*", "*Mecmû'ati'n-Nebât*" gibi pek çok terim türetmişlerdir.

Bu konuda araştırmacıların, "*Arap dilini geliştiren bütün kaynaklar kurumuş olsa bile, 'ıştikâk' onun gelişmesini devam ettirebilecek bir özelliğe sahiptir. Kullanılabildiği takdirde en*

²²¹ Hamza Zülfiyar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara-1991, s., 4-5.

²²² Abdullah Uçman, "*Istîlâhât-ı İlmiyye Encümeni*"; DİA, İstanbul-1999, XIX/207.

yeni ve modern icâtlara bile isimler verebilecek olan “İştikâk” hususiyetiyle Arap dili ne kadar övünse yeridir’²²³

Arap dilinde kelime ve terim türetme zaman içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Bükümlü diller (اللغات الإشتقاقية) grubundan olan Arapça, bu özelliğiyle kelime türetmeye en uygun dillerdendir. Eklemeli dillerden farklı olarak, bir kelime sadece sonuna değil, başına ve ortasına aldığı ilâvelerle, anlam ve lafız olarak yeni bir kelimeye dönüşebilmektedir. Arap dilinde iştikâk çalışmalarının başlangıcı için belirli bir zaman verilemeyeşine karşın, hicrî ikinci yüzyıldan itibaren bu konuda çalışmalar yapılmaya başlanmış, eserler telif edilmiştir. İlk dönem müellifleri, Arapça’ya diğer dillerden giren ya da şekil ve anlam bakımından garip kabul edilen kelimeler hakkında yaptıkları açıklamalar, bu konudaki ilk çalışmalara örnek verilebilir.²²⁴

Cahiliye döneminde ve İslâm’ın ilk dönemlerinde, insanların ihtiyaçlarını ifade edecek düzeyde ve güçte olan Arap dili, sonraki yüzyıllarda İslam topluluklarının yeni bölgeleri fethetmesinin ardından, yeni ihtiyaçlar ve yeni unsurlar belirmesiyle, bu özelliğini ve gücünü kaybetmeye başlamıştır. Fetihlerle birlikte, çölde yaşayan Arap topluluklarının Arap olmayanlarla karşılaşmaları ve onlara karışıp kaynaşmaları, onları, karşılığını dillerinde bulamadıkları yeni kavramlar ile yüz yüze getirmiştir. Araplar, ilk zamanlar bu yeni araç ve fikirleri, sözlü ifadede zorlansa da, zamanla Arapça’nın bünyesine uygun yeni kelimeler oluşturmaya başlamışlardır.²²⁵

Bu çabalar çerçevesinde, Abbâsi döneminde telif ve tercüme çalışmalarının yeni kelimeler türetilmesinde büyük katkısı olmuştur. Bazı yazarlarca “*İnhitât Dönemi*” diye adlandırılan gerileme döneminde duraklayan kelime türetme çabaları, “*Naḥḍa dönemi*” diye adlandırılan XIX. yüzyılın başlangıcından itibaren canlanmıştır. Bu yüzyıldaki teknolojik ve bilimsel gelişmeler karşısında Arap dilbilimcileri, sanattan felsefeye, eğitimden politikaya kadar her alanda yeni kelimeler ve kavramların türetilmesinin gereğini hissetmişler ve bu konuda yoğun çabalara girişmişlerdir. Yapılan tercümelemler, oluşturulan heyetler ve dil kurumları aracılığıyla bu konuda önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.²²⁶

XIX. yüzyılda kelime türetme yöntemleri konusunda Arap dilbilimcileri tarafından çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Çağdaş dilcilerden her biri benimsediği iştikâk (dil kendi kök ve eklerinden yapılan türetme), tevlîd (yeni kelime oluşturulması), ta’rîb (kavramların ana dile

²²³ Hüseyin Küçükcalay, a.g.e., s. 269.

²²⁴ Çetin, M. Nihad, “*Arap-Dil*” DİA, İstanbul–1991, III/282.

²²⁵ a.y.

²²⁶ Yakup Civelek, “*Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede ‘Naht’ Yönteminin Kullanımı*”, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: III, Sayı:10, Yaz–2003, s. 97.

aktarımı), alb (hecelerin yerlerinin değiştirilerek kelime türetilmesi) ve nat (birleştirme) gibi metodlardan bir yaldığıla f l sini kelime türetimi için uygun kabul etmişlerdir.²²⁷

Örneğin Hilmi Halîl, “*el-Muvelled*”²²⁸ adlı eserinde konuyu, ilk dönemlerden itibaren genişçe ele almakta ve söz varlığını geliştirmek için iştikâk, nat, tevlîd, mec z, ta’r b ve dahil gibi yöntemlerin kullanılmasını önermektedir.

XIX. yüzyıldaki kelime türetme çalışmalarını a) telakk  ve taklid, b) araştırma ve canlandırma, c) yenileşme ve  cat dönemleri olarak   e ayıran Hilmi Halîl, bu dönemde ferd  ve kollektif çalışmalar yapıldığından bahsetmekte ve bunlar arasında Ahmed Fâris eş-şidy k, R fa’a et-Tat v ,  br him el-Yazıcı, Anastas el-Kermeli, Ahmed Teym r, el-Em r Mustafa eş-şih b  gibi edipleri saymakta ve onların çalışmalarından örnekler vermektedir. Kollektif  alışmaları da özel ve resmi olarak ikiye ayıran yazar, özel çalışmalara, 1892’de Seyyid Tefvik Bekrî’nin başkanlığında kurulan ve  yeleri arasında Muhammed ‘Abd h ve eş-şink t ’nin bulunduğu dil kurumunu, resmi kollektif çalışmalara da Mısır, şam ve Irak’ta kurulan dil kurumlarını örnek göstermektedir.²²⁹

Kelime t retimiyle ilgili bu genel  n bilgiden sonra, Arap dilbiliminde bir kelime türetme yöntemi olan iştikâk konusunu ayrıntılı biçimde inceleyebiliriz.

1.2.  ştik k İlminin Konusu:

Dil morfolojisi olarak, Batı dillerinde “*derivation*”, “*etymology*”, “*metaplas m*” adları verilen bilim dalının Arapça karşılığı “* ştik k*”tır. Arapça bükümlü bir dildir. Yani   l  ya da dörtlü harflerin oluşturduğu köke yeni harfler eklemek ya da çıkarmak suretiyle yeni anlamların elde edildiği bir dildir.  şte Arapçada “* l m ’l- ştik k*” olarak adlandırılan bu bilim, anlamda ilgi olması şartıyla bir sözcükten başka bir sözcük türetmek ve sözcükler arasındaki türeme ilişkilerini belirli kurallar içinde ortaya koymaktır.²³⁰

Kâtip Çelebi “*Keşfu’z-Zunûn*” adlı eserinde iştikâk ilmini, “*Sözcüklerin aralarındaki  ıkak (mahreç) ilişkileri dolayısıyla köklerin birbiriyle ilgisi ve yan anlam olarak sözcüklerin nasıl türediğini araştıran bilim dalıdır. Bunu yaparken kök bakımından değil kelimeler arasındaki yan anlam ilişkilerini ve sözcüklerin harf olarak yapılarını da inceler*” diye tarif eder.²³¹ Bundan da anlaşıldığı üzere etimoloji, diğer adıyla iştikâkın konusu sözcüklerdir. Tabii ki diğer bilim dallarında olduğu gibi bu bilimin de bir metodolojisi vardır. Arap dili bilginleri bu bilimin

²²⁷  mer Rıza Kehhâle, *el-Luğatu’l-‘Arabiyye ve ‘Ul muha*, D meş -1391/1971, s., 144.

²²⁸ Hilmi Halîl, *el-Muvelled fi’l-‘Arabiyye*, Beyrut, Dâru’n-Neh ati’l-‘Arabiyye, 1985, s. 73.

²²⁹ a.y.

²³⁰  nci Koçak, *Arapçanın Gelişme Yolları*, Ankara, Ankara  nv. Dil ve Tarih Coğrafya Fk. Yay., 1984, s. 2.

²³¹ Kâtip  elebi, a.g.e., I/101.

kurallarını koyarken dilin yapısından yola çıkarak, harflerin mahreçlerindeki kuralları, kelimeler arasındaki kök ve yan anlam türetme kurallarını dikkate almışlardır. Bundan amaçları ise şimdiye kadar geçmiş Sâmî dillerin en işleği ve gelişmiş olan Arap dilinin sözcüklerinin kök ve türevlerinin doğru bir şekilde çıkarılabilmesi, bu konuda hata yapılmasını engellemek ve sözcükler arasındaki ilişkileri anlama yetisi kazandırmaktır.

Köklerin anlamları ve aralarındaki ilişkiyi bütün özellikleriyle araştırıp ortaya koymak iştişkânın konusudur. Ancak istenilen, sözcüğün dış yapısı, görünümü ile ilgiliyse bu daha çok şarfı ilgilendiren bir durumdur. Arap dili bilginleri dil öğretiminde iştişkân, şarf ve dil sıralamasında iştişkânı şarf ve dil arasına koymuşlardır. Bu yüzden taşrif ya da şarf kitaplarında da iştişkân sözcüğüne çok rastlanır.

Arapça kelimeler, aralarında belirli bir bağlantı bulunan farklı sîgalardan gelirler. Bu kelimeler asıl itibarıyla yani şülâsî olarak ortaklıklar, aynı mânâda birleşirler. Fakat türetilişlerine göre özel mânâlara sahip olurlar.

1.3. İştişkân'ın Lügat Mânâsı:

Lügat olarak iştişkân: Bir şeyin yarısını almak ve alınan harfle başka bir kelime türetmektir.²³² *Lisânu'l-'Arab*'da: "Aralarında mânâ ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi" şeklinde tarif edilmektedir.²³³ Arapça sözlüklere bakıldığında hepsinde ortak bir anlam olduğu görülmektedir.

1.4. İştişkân'ın İstilah Mânâsı:

İstilah olarak iştişkân: "*Aralarında mânâ ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi*" demektir.²³⁴

²³² "*Kâmûsu'l-Muhtâ*", "*es-Sıhah*" ve "*Tâcu'l-'Arûs*", (شقق) maddesi.

²³³ Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-İfrikî b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut, Dâru's-Şâdr, III. bs., 1883, (شقق) maddesi.

²³⁴ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'n-Naḥv*, I/3.

es-Suyûtî, iştikâkı, ‘iktidâ’ olarak tanımlamıştır. Yani *asıldan fer’in çıkarılması veya parçanın aslından ayrılmasıdır* şeklinde tarif etmiştir.²³⁵

İbn Cinnî ise iştikâkı, “*mânâ ve terkib uygunluğu şartıyla bir sığayı veya daha çoğunu başka bir kalıptan çekip almak ve görünümünde de değişiklik yapmaktır. Asıl mânâyâ harf ziyâde ederek faydalı olacak mânâları çoğaltmaktır*” şeklinde tarif etmiştir.²³⁶

İbn Zemelkânî’nin bu konu hakkındaki görüşleri diğer âlimlere göre daha açık ve nettir. O’na göre iştikâk, bütün lafızların tek bir asılda toplanmasıdır. Harflerin asıllarının ortak olduğu gibi mânânın da ortak olması gerekir. İki lafzın değiştirilmesiyle asıl mânâ çoğaltılır. Örneğin, كَضْرَبَ وِضْرَبُ وِاضْرَبُ وِضْرُوبٌ وِضْرُوبٌ وِضْرُوبٌ وِضْرُوبٌ وِضْرُوبٌ وِضْرُوبٌ. İşte bütün bu kelimeler (ضرب) kelimesinden muştaktır. Rabbimiz Kur’ân-ı Kerîm’de: “فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ” “Allah katından kaçınılmaz o günün gelmesinden önce, kendini dosdoğru dine yönelt.”²³⁷ Peygamberimiz (s.a.v.) de “ذُو الْوَجْهِينَ لَا يَكُونُ وَجِيهًا عِنْدَ اللَّهِ” “İkiyüzlüler Allah katında değerli olamazlar.” buyurmaktadır.²³⁸

İbn Dureyd, iştikâk konusunda telif etmiş olduğu “Esmâu’l-‘Alâm” eserine Peygamberimiz (s.a.v.)’in (مُحَمَّدٌ) isminin iştikâklarıyla başlar. “İbn Abdillâh”, “İbn Hâşim” “Abdumenâf” ve “İbn Kûsayy” ve diğer isimler gibi. Örneğin Hz. Muhammed’in (مُحَمَّدٌ) bu adının el-Hamd (الْحَمْدُ) sözcüğünden geldiğini, el-Muf’a’al (الْمُفْعَلُ) formunda mubâlağa ifade eden bir sıfat olduğunu belirtir. Sonra peygamberimizin annesinin isimleriyle devam eder; “Âmine binti Vehb”, “Ummu Abdillâh” gibi. Peygamberimizin amcalarının isimleri, sahâbenin isimleri, aşere-i mübeşşere isimleri, kabîle isimlerini anlatır ve bu isimlerin türeyişi konusunda bilgiler verir. Son olarak da ağaçların ve arazilerin isimlerinin kök anlamlarıyla kitabını bitirir. Kabîle isimlerinin rastgele konulmadığını, her Arap kabîle isimlerinin kendi dillerinde bir anlamları olduğunu anlatır. O’nun için iştikâk, bilinen bir asıldır ve kitabında da iştikâkın tariflerinden ve çeşitlerinden söz etmemiştir.²³⁹

Kendisinden türetilen asıl (kök) kelimeye muştâk (me’lûz) minh, ondan türeyen fer’î (tâli) kelimeye de muştâk (me’lûz) veya iştikâk adı verilir. Bazı nahivciler de iştikâkı “Zat ve sıraat dealel eden şey” şeklinde kısaltmışlardır. Bu şekilde de muştâkları: İsm-i Fâil, İsm-i Me’fûl, Sıfat-ı Müşebbehe ve İsm-i Tafdîl olmak üzere 4 ez-Zeccâc gibi dilbilimciler ve nahivciler iştikâkın anlamını sınırlandırmışlardır. Çünkü kısmı ayırtarak sınırlandırmışlardır. Fakat sanfılar bunları kapsayacak su muştâkları da ilave onların çalışmaları kıyas üzerine dayanmaktadır. Bu tarifler muştâk ve muştâk minh arasındaki mânâ ve lafzî ilişkiye karşılık harekede farklılık olduğunu gösterir. İştikâkın alanının geniş olmasına karşılık ez-Zeccâc gibi âlimler iştikâkın konusunu sınırlandırmada ihtilaf etmişlerdir.

²³⁵ es-Suyûtî, a.g.e., s. 57.

²³⁶ Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsîlî b. Cinnî, *el-Muşannef*, Mısır, thk. İbrâhim Mustafa, 1954, I/3.

²³⁷ Rum, 30/43.

²³⁸ Şerâfuddîn Huseyin b. Muhammed b. Abdullah b. Zemelkânî, *et-Tıbyân fî İlmi’l-Beyân*, Beyrut-1991, s. 169.

²³⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Dureyd, *el-İştikâk*, Kahire-1958, s. 8.

etmişlerdir: İsm-i Zamân, İsm-i Mekân, İsm-i Âlet, Mâzi, Muzâr'î ve Emir olmak üzere üç fiil kipi ve Masdarları.²⁴⁰

Sarf ve nahiv âlimleri iştikâk çerçevesinde kelimelerin aslî ve fer'î olduğu konusunda ihtilaf ederler. es-Suyûtî, dilbilimcilerin ihtilaflarını “*el-Muzhir*” adlı kitabında anlatarak bu ihtilafları dört kısma ayırır:

1- Sîbeveyhi, el-Halîl, Ebû Ömer, Ebû Hattâb, el-‘Aşmaî, Ebû Zeyd, İbnu'l-‘Arâbi ve eş-Şeybânî gibi âlimler “*bazı kelimeler müştâk bazı kelimeler de müştâk değildir*” derler.

2- Diğer bir grup, bütün kelimelerin müştâk olduğunu iddia ederler.

3- Üçüncü grup ise kelimelerin hepsinin asıl olduğunu söylerler.

4- İbn Fâris'e göre; “*İştikâk, bir dönemdir ki, bu dönem dilin ve kaidelerinin belirlendiği, kuralların konulduğu dönemdir. Bundan sonraki dönemlerde iştikâk konusunda kulaktan duyma bilgilere itibar edildi.*”²⁴¹

Yukarıdaki dört farklı görüşten tercih edilen görüş, birinci görüş olan es-Suyûtî'nin görüşüdür ki o, genel dil kurallarıyla beraber bu konu üzerinde ittifak eder. Bu konu hakkında görüş bildirenlerin çoğunluğu da birinci görüşe katılırlar. Yani kelimelerin kısmen müştâk, kısmen de câmid olduğu şeklindedir. İkinci ve üçüncü görüş genel dil kurallarından uzaktır. Çünkü kelimelerin hepsinin müştâk ve asıl olması çok akli değildir. İştikâk konusu Arap dilinde ana konudur, dilin esasıdır. İştikâk ilmi sayesinde bugün modern çağımızda meydana gelen bütün gelişmelere, teknolojik ve teknik buluşlara yönelik türetimler yapılabilir. İbn Fâris, dil bakımından bunun zıddına, iştikâkla kelime türetilmesi konusunda tevakkuf eder. Tevakkuf zannî bir iştir. Onunla delil getirilemez. İştikâk ise, ulemânın çoğunluğunun üzerinde ittifak ettiği bir realitedir. Bundan hareketle de Arap dilinde kelimeler müştâk ve ğayr-i müştâk diye ikiye ayrılmıştır.²⁴²

1.5. İştikâkın Çeşitleri:

Klasik dilciler iştikâkı, *el-İştikâku's-Sağîr*, *el-İştikâku'l-Kebîr* ve *el-İştikâku'l-Ekber* olmak üzere üç kısma ayırırlar.

²⁴⁰ Ferid Na'im, *en-Nahvu ve's-Sarfu't-Taşrifî'l-Esmâ ve'l-Ef'âl*, Dimeşk, Matba'atu İbn Hayyân, 1981, s. 28–29.

²⁴¹ es-Suyûtî, *el-Muzhir fî Ulûmi'l-Luğa ve Envâuhâ*, I/346–351.

²⁴² es-Suyûtî, a.g.e., I/346–351.

1.5.1. el-İştikâku's-Şağîr:

Kipleri ayrı olmakla birlikte asıl harfleriyle sıralanışları aynı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir. Arap dilini zenginleştiren vasıtalardan olan bu türde iştikâk kolayca fark edilebilir. Bu sebeple bu türe küçük iştikâk adı verildiği gibi, iştikâk denilince ilk akla gelen tür olması dolayısıyla “el-İştikâku'l-Âmm”, ayrıca fiil türevlerini kapsadığından “el-İştikâku's-Şarfî” adı da verilmiştir.²⁴³ Sülâşi ve rubâî mücerred fiillerin masdarlarından fiil ve isim kategorisinde birçok kelimenin ve mücerred fiillerden mezîd fiil kalıplarının türemesi bu nevi iştikâktır. İbn Fâris'in hacimli sözlüğü “*Mu'cemu'l-Mekâyîs'l-Luğâ*”sında uyguladığı “*Mekâyîs*” sistemi bu tür iştikâka girer. Bu sisteme göre bir kökün altında “*Mekâyîs-i Usûl*” olarak adlandırdığı, birçok türevi ilgilendiren ortak-asıl anlamlar tesbit edilerek ilgili türevlerin anlam ve iştikâk durumuna bu anlam altında yer verilmiştir. Bu temel anlamlardan hiçbirisiyle mana ve iştikâk ilgisi bulunmayan kelimeler de “*tebâyün*, *tebâ'ud*, *infirâd*, *adem-i inkıyâs*” adıyla ayrı olarak zikredilmiştir. Eser bu sistemiyle kendisinden sonra yazılan sözlükleri etkilemiştir. es-Şâgânî'nin “*el-Ubâb*”ında, ez-Zebîdî'nin “*Tâcu'l-Arûs*”unda, Luis Ma'lûf el-Yesûî'nin “*el-Muncid*”inde onun tesiri görülmektedir.²⁴⁴

1.5.2. el-İştikâku'l-Kebîr:

Aynı harflerden oluşan, ancak sıralanışları farklı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir. Bu nevi türemeye “el-Ğalbu'l-Mekânî” de harflerin yer değiştirdiği iştikâk denilmiştir. Arap dilinde birçok örneği bulunan bu tür kelimeler hakkında el-'Asmaî, İbnu's-Sikkît, Ebu'l-Ğasım ez-Zeccâcî ve Ahmed Fâris eş-Şidyâk gibi âlimler “*el-Ğalb*, *el-Ğalb ve'l-İbdâl*, *el-Mu'âkabe ve'n-Nezâîr*” vb. adlarla müstakil eserler kaleme almışlardır. Bu kelimelerde aslî ile fer'î belirlemek güç olduğundan bunun için bazı ölçülerden söz edilmiştir. Arapça'nın ilk sözlüğünü yazan el-Ğalîl b. Ahmed'in “*Kitâbu'l-Ayn*”ında uyguladığı taklîb (tağâlîb) sistemi de bu tür iştikâka dâhildir. Bu sisteme göre aynı kökü oluşturan harflerin farklı dizilişleriyle elde edilen talî kökler arasında iştikâk ve anlam ilgisi olduğu ileri sürülür. İbn Dureyd “*Cemheretu'l-Luğâ*”, Ebû Ali el-Kâlî “*el-Bârî*”, el-Ezherî “*Tehzîbu'l-Luğâ*”, İbn Sîde “*el-Muḥkem*”, ez-Zebîdî “*Muḥtaşaru'l-Ayn*” adlı sözlüklerinde bu sistemi uygulamışlardır.

²⁴³ Ali Abdolvâhid Vâfi, *Fıkḥu'l-Luğâ*, Mısır, II. bs., tsz., s. 57-58.

²⁴⁴ Hulûsi Kılıç “*İştikâk*”DİA, İstanbul-2001, XXIII/439.

1.5.3. el-İştikâku'l-Ekber:

İki asıl harfiyle anlamı aynı olan veya harfleri arasında mahreç birliği ya da yakınlığı bulunan iki kelime arasındaki türemeye denir. “*Lugavî ibdâl*” adı da verilen bu nevi kelimeler hakkında Ebû ‘Ubeyde et-Teymî, el-‘Asmaî, İbnu’s-Sikkît, ez-Zeccâcî, Ebu’t-Tayyib el-Lugavî ve Ahmed Fâris eş-Şidyâk gibi âlimler “*el-İbdâl, el-Kalb, el-Mu‘âkabe ve’n-Nezâir*” vb. adlarla eser te’lif etmişlerdir. Bu iştikâklardan ilki kıyasî ve umumî olduğundan şarf âlimlerinin, diğerleri ise daha çok sözlükçülerin alanına girer.

İki kelimededen, terkip veya cümleden bazı harflerin atılıp diğer bir kısmının alınması şeklinde sun’î bir kelime oluşturulmasına “el-İştikâku’l-Kubbâr” denilmiş ve bu tür, gramer kitaplarında “en-Naht” adıyla müstakil olarak ele alınmıştır. Bu yolla türetilen yeni kelimeye “menhût”, kendisinden türetme yapılan unsura da “menhût minh” denir.²⁴⁵

Arap dilinde en gelişmiş iştikâk türü “el-İştikâku’s-Sağîr” dir. Bu yolla yapılan türetmede birçok ölçüler kullanılmaktadır. el-Cevâlikî, *el-Mu‘arreb* adlı eserinde Arapçada yan yana gelmeyen harfleri açıklamış ve bu konuda örnekler vermiştir.²⁴⁶

Arap dilini inceleyen birçok oryantalist bu konudaki eserlerinde fiil çekimi ve türetme (şarf) konusunda “*derivation*” başlığı altında incelemişlerdir. Sözcüklerde idğâm, ibdâl, i’lâl gibi yollarla yapılan şekil değişiklikleri de bu başlık altında incelenmiştir.

Halkın konuşma dilinde yaptığı yanlışlıkları inceleyen ve bunların kökenini araştırıp doğrularını veren eserleri de bu konuya dâhil etmek gerekir. Ebu’l-Kâsım b. Ali el-Harîrî, “*Durretu’l-Ğavvâs fî Evhâmi’l-Havaşş*” adlı eserinde bu tür yanlışlıklara yer vererek doğrularını, kökleriyle beraber açıklamıştır. Bazı şârihler bu esere şerh ve hâşiyeler yapmışlar, *el-Mu‘arreb* adlı eserin yazarı el-Cevâlikî de bu esere bir tekmile yazmıştır.²⁴⁷

Arap dilinde iştikâk çalışmalarının başlangıcı için belirli bir zaman verilemez. Ancak hicrî II. yüzyılda görülmeye başlanan bu konuya özel kitaplar, hicrî III. yüzyılda oldukça çoğalmıştır. İlk dönemlerden başlayarak Arap edebiyatı, biyografi, tarih kitabı yazarları, daha bu bilim dalının usûlü henüz gelişmemişken eserlerinde Arapçaya özellikle dışarıdan giren ya da anlam ve şekil bakımından garip görünen sözcükler hakkında yaptıkları açıklamalar bu konudaki ilk çalışmalara örnek olarak verilebilir.²⁴⁸

²⁴⁵ Hulusi Kılıç, a.g.m., s. 440; Yakup Civelek, a.g.m., s. 97.

²⁴⁶ Ebû Mansûr Mevhûb Ahmed b. Muhammed el-Cevâlikî, *el-Mu‘arreb min Kelâmi’l-A‘cemî ‘alâ Hurûfi’l-Mu‘cem*, Dimeşk, Dâru’l-Kalem, 1990, s. 22–25.

²⁴⁷ Kâtip Çelebi, a.g.e., I/741.

²⁴⁸ Kemal Tuzcu, “*Araplarda Etimoloji Çalışmaları*”, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, I (Bahar), Ankara–2001, s. 66–71.

İbn Hişâm “*es-Sîretu’n-Nebeviyye*” adlı eserinde Kâfirûn sûresindeki bazı sözcükleri şöyle açıklamıştır: الأبايل (el-ebâbil) sözcüğü “gruplar” anlamında tekili olmayan bir sözcüktür.²⁴⁹ السجيل (es-siccil) sözcüğünü ise Yûnus en-Nahvî den ve Ebû ‘Ubeyd eden nakille “aşırı sert” olarak açıklamıştır. Yazar, bazı müfessirlerin السجيل sözcüğünün aslının سنج “taş”²⁵⁰ ve جيل “çamur”²⁵¹ Farsça iki sözcük olduğu ve Arapların bu iki sözcüğü birleştirdiklerini anlatmaktadır. Ardından da العصف (el-‘aşf) sözcüğünün (yaprakları budanmamış başak) olduğunu söyleyerek bu sözcükle العصافة (el-‘uşâfe) ve العصيفة (el-‘aşife) isimleri arasında ilişki kurar.²⁵²

Yazar aynı şekilde, Kureyş sûresindeki إيلاف (ilâf) sözcüğünü açıklarken de Ebû Zeyd el-Ensârî’nin kendisine şöyle dediğini anlatır: “*Araplar iki şeyi birleştirdikleri zaman (ألف الشيء إلفا و) derler*” diyerek bu sözcükler hakkında bazı şairlerin şiirlerinden örnekler verir. كوتر (kevser), مهل (mehl) gibi sözcükler hakkında da bu tür incelemeleri yapar.

es-Suyûtî, “*el-İktirâh fî Usûli’n-Nahv*” adlı eserinde yine aynı şekilde bazı sözcükleri açıklar. Bu açıklamayı tevâtür bahsinde yapan yazarın ifadesinden, bazı sözcüklerin yapıları ve anlamları hakkındaki tartışmaların önceden beri süregeldiği anlaşılmaktadır: “*İnsanların, Müslümanların dillerinde çok kullandıkları sözcüklerin anlamında büyük bir ihtilafa düştüklerini görüyoruz. Bunlarda gerçeği tam olarak söylemek mümkün olmaz. Allah sözcüğü gibi. Bazıları bunun İbranice olduğunu ileri sürer. Bir grup ise Süryanice olduğunu söylemiştir. İbranice sayanlar türemiş mi, yoksa türememiş mi olduğu konusunda ayrılığa düştüler. Türemiş olduğunu söyleyenler de kendi aralarında yine ihtilâfa düştüler.*” diyerek bu sözcük hakkında yapılan tartışmaları ortaya koyuyor.²⁵³

Ünlü gezgin ve coğrafyacı Ya’kût el-Ḥamevî “*Mu’cemu’l-Buldân*” adlı ansiklopedik yer isimleri sözlüğünde şehirler hakkında coğrafi bilgiler verirken, yer adlarının türeyişi hakkında da bilgiler vermiştir. Yazar bugün İran sınırları içinde bulunan İsfehân şehrinin kökenini araştırırken, İsfehân²⁵⁴ şehrinin adını Nuh’un torunlarından Esbahân b. Fellûc’un adından geldiğini söylüyor. İbn Dureyd’ten nakille; İsbâhân sözcüğünün birleşik bir isim olduğunu, Farsçada “yöre, ülke” anlamına gelen الأصب (el-aşb) sözcüğünün, “atlı, akıncı, şövalye” anlamındaki هان (hân) sözcüklerinin birleşmesinden oluştuğu belirtilmektedir. Bu durumda ise “Şövalyeler Ülkesi” gibi

²⁴⁹ Aslında bu sözcüğün إيل ve إيلل şeklinde tekilleri vardır. Bkz. *Lisanu’l-Arab*, s. 6.

²⁵⁰ Bu sözcüğün Farsça aslı “seng”tir.

²⁵¹ Bu sözcüğün Farsça aslı “gil”dir.

²⁵² İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, Beyrut-1985, I/175.

²⁵³ Ebu’l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İktirâh fî Usûli’n-Nahv*, İstanbul, Nşr. Ahmet Subhi Furat, 1975, s. 43.

²⁵⁴ Arapça’da bu sözcük (أصبهان) şeklindedir.

bir anlam taşımaktadır.²⁵⁵ Yazar, ‘Ubeydullah el-Mustecîr’in; الأصْب (el-aşb) sözcüğünün Farsçada “at”, هان (hân) sözcüğünün de çoğul eki olduğunu, anlamının da böylece “süvariler, şövalyeler” olduğu görüşüne yer vermektedir.

Yine eserde Hamza b. el-Hasan’ın bu sözcüğün etimolojisi hakkında yaptığı açıklamalardan أصْبَهَان (Aşbahân) sözcüğünün askerlikle ilgili bir anlamdan türediğini anlıyoruz. Bu görüşe göre, Farsçada أسبَاهَان (esbâhân) sözcüğü أسبَاه (esbâh) sözcüğünün çoğuludur. أسبَاه sözcüğü ise “asker” veya “köpek”e verilen isimdir ve her iki ismin anlamı fiillerine bağlı olarak “koruma” ile ilgilidir. Farsçada köpek sözcüğü için bir lehçede سَگ (seg) diğer bir lehçede أسبَاه sözcüğü kullanılmaktadır. أسبَاه sözcüğünün ortasındaki elif alınarak sözcük أسْبَه (esbeh) şeklinde kalmıştır.

el-Hamevî bu eserinde, şehir isimlerinin türeyişi konusunda geniş bir etimolojik bilgiye yer vermektedir. Eserde İsfahân maddesinde bu tür birleşik isimlere örnek verirken Arapçada serçe anlamına gelen العصفور (el-’Uşfûr) sözcüğünün عَصَى (Aşâ) “ası oldu” ve فَرَّ (Ferre) “kaçtı” fiillerinin birleşmesi sonucu عصفور halini aldığını belirtmiştir. Yine الطفَّشِيل (et-tifşîl) sözcüğünün de yüzmek anlamında طَفَا ve yükselmek anlamındaki شَالَ fiillerinden meydana geldiğini belirtiyor. Ancak الطفَّشِيل sözcüğünün Arapça sözlüklerde bir anlamı bulunamamıştır.²⁵⁶

el-Mes’ûdî “*Murûcu’z-Zeheb*” adlı eserinde tarihi bilgilerin yanı sıra bazı isimlerin türeyişi hakkında bilgi de vermektedir. Örneğin, Hz. İsmâîl (إسماعيل) adının nereden geldiğini açıklarken şöyle diyor: “*Hâcer, İshâk’ın annesi Sâre’den kaçınca Allah’a dua etmiş, Allah da ona acımıştır. Allah İbrahim’in duasını duymuştur da denmiştir.*”²⁵⁷

Aynı eserde Yemen, Irak, Şam ve Hicaz yörelerinin isimlendirilmeleri konusunda da açıklamalar vardır. Yemen’in Kâbe’nin sağında kaldığı için böyle isimlendirildiği, Şam’ın ise Kâbe’nin solunda kaldığı için bu şekilde isimlendirildiği, Hicaz’ın ise Şam ve Yemen arasında bir engel teşkil ettiği için Hicaz olarak adlandırıldığı belirtilmektedir. Irak’ın ise Fırat, Dicle gibi ırmakların denize döküldüğü yer olduğu için, kova veya su testisi kenarı ya da sapı anlamına gelen Irak olarak adlandırıldığı anlatılmaktadır.²⁵⁸ Kûtrub’a nispet edilen cümlelerde ise “*Yemen, uğur ve bereketinden dolayı Yemen olarak adlandırılmış, Şam ise uğursuzluğundan dolayı Şam olarak adlandırılmıştır.*” denmektedir.

²⁵⁵ Yâ’kûr b. Abdullah Şihâbuddîn b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, thk. Ferid Abdulaziz el-Cundî, Beyrût-1410, I/245.

²⁵⁶ el-Hamevî, a.e., s. 245.

²⁵⁷ Ebu’l-Hasan Ali el-Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, Beyrût, thk. Muhammed Muhyiddin ‘Abdu’l-Hamîd, 1988, II/47.

²⁵⁸ el-Mes’ûdî, a.e., II/69.

el-Mes'ûdî bir başka rivayette, Bâbil kulesinin inşası sırasında insanlar birbirlerini anlamamaya başlayınca kimisinin Güneşin sağına doğru sağ tarafa gittiğini ve gittikleri bu yere sağ anlamına gelen Yemen, bir kısmının da sol tarafa gittiğini ve buraya da sol anlamına gelen Şam adı verildiğini anlatmaktadır. Ardından Şam'ın bu ismi almasının diğer nedenlerini sayar; bu yörede siyah, beyaz gibi çeşitli renklerde toprakların, taşların, bitki ve ağaç çeşitlerinin bulunması ve bu çeşitliliğin Arapça karşılığı الشامة (eş-Şâme), الشام (eş-Şâm) ve çoğulu شامات (Şâmât)'tır. Bu şehre, buraya ilk yerleşen kişinin Nuh'un oğullarından Sâm olduğu kabul edilerek Sâm adı verildiği görüşü hemen bütün kaynaklarda geçmektedir.

Aralarındaki ateşli tartışmalarda çeşitli gramer konularını gündeme getiren Basra ve Kûfe gramer okulları arasındaki tartışmalardan biri de اسم (ism) sözcüğünün أسم kökünden mi yoksa وسم (vesm) kökünden mi türediğidir.

Özel amaçlarla çeşitli eserlerde yer verilmiş bu tür iştiğâk açıklamalarına, eski olsun yeni olsun çoğu eserde rastlamak mümkündür. Yakın çağda Kâtip Çelebi, el-Cevherî'nin "*es-Şihâh*" adlı eserinden nakille "*Fezleketu Akvâli'l-Ahyâr fî 'İlmi't-Târîh ve'l-Ahbâr*" adlı eserinde tarih sözcüğünün türeyişi ve anlamı hakkında bilgi vermiştir. Bu sözcüğün أرخ (erreha) ya da ورخ (verreha) şeklinde kullanıldığını ve yaban ineği yavrusu anlamına gelen الارخ (el-erh) ya da الإرخ (el-irh) kökünden türediğini söylemiştir.²⁵⁹

1.6. İштиğâk Konusunda Yazılmış Eserler

ez-Zeccâcî'nin *İштиğâku Esmâillâh* adlı eserini incelemenden önce iştiğâk konusunda daha önce yapılan çalışmalara bir göz atmak faydalı olacaktır.

İштиğâk çalışmaları ez-Zeccâcî'den önce başlamış, bu alanda erken dönemlerden itibaren bazı müstakil eserler kaleme alınmıştır.

Kuṭrub (ö. 206), el-Aḥfeş el-Evşât (ö. 215), el-'Asmaî (ö. 216), Ebû Naşr Ahmed b. Hâtem el-Bâhilî (ö. 231), Ṭayfûr (ö. 280), el-Muberrred (ö. 285), İbn Dureyd gibi âlimler iştiğâk alanında ez-Zeccâcî'den önce çalışmalar yapmışlardır. Bu isimler arasında iştiğâk ilmi ile ilgilenen ve bu alanda eser veren ilk kişi Kuṭrub'tur.

1- "*Kitâbu'l-İштиğâk*", Ebû Ali Muhammed b. Mustenîr b. Ahmed el-Kuṭrub.²⁶⁰

2- "*İштиğâku'l-Buldân*", Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. Sâ'ib el-Kelbî.

3- "*Kitâbu'l-İштиğâk*", Ebu'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade el-Mucâş'î el-Aḥfeş el-Evşât.²⁶¹

²⁵⁹ M. Nihad Çetin, *Arapça Metinler*, İstanbul-1983, s. 122.

²⁶⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire-1348, s. 53.

- 4- “*Kitâbu’l-İştikâk*”, Ebû Sa’îd ‘Abdumelik b. Kureyb el-‘Aşmaî.²⁶²
- 5- “*Kitâbu İştikâki’l-Esmâ*”, Ebû Naşr Ahmed b. Hatem el-Bâhîlî.²⁶³
- 6- “*Kitâbu’l-Muşâtâk*”, Ebu’l-Faql Ahmed b. Ebî Tayfûr.²⁶⁴
- 7- “*Kitâbu’l-İştikâk*”, Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezid b. ‘Abdu’l-Ekber el-Ezdî el-Muberred.²⁶⁵
- 8- “*Kitâbu’l-İştikâk*”, Ebu’t-Tayyib el-Luğavî.²⁶⁶
- 9- “*Kitâbu’l-İştikâk*”, Ebû İshak İbrâhim es-Şevrî b. Sehl ez-Zeccâc.²⁶⁷
- 10- “*Kitâbu’l-İştikâk*”, Ebû Bekr b. es-Serrâc.²⁶⁸
- 11- “*Kitâbu İştikâk-i Esmâ’l-Kabâil*”, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd el-Ezdî.²⁶⁹
- 12- “*Kitâbu’l-İştikâki’s-Sağîr*”, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Muhammed b. Dersteveyh.²⁷⁰
- 13- “*Kitâbu’l-İştikâk*”, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-Naḥḥâs.
- 14- “*Kitâbu’l-İştikâk li Esmâillah*”, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-Naḥḥâs.²⁷¹
- 15- “*Kitâbu’l-İştikâk*”, Ebû Abdillâh el-Ḥuseyn b. Ahmed b. Ḥâleveyh.²⁷²
- 16- “*Kitâbu’l-İştikâki’l-Kebîr*”, Ebu’l-Ḥasen Ali b. İsa er-Rummânî.²⁷³
- 17- “*İştikâku Esmâillah*”, Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî.
- 18- “*İştikâku’l-Esmâ’l-Mevâdî ve’l-Buldân*”, Alî b. Muhammed el-‘Umrânî el-Ḥarezmi.
- 19- “*İştikâku’l-Esmâ*”, Ebû ‘Ubeyd el-Bekrî.
- 20- “*el-İştikâk*”, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Sehman el-Vâilî el-Bekrî el-Endelûsî.

²⁶¹ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 84.

²⁶² İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 55.

²⁶³ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 56.

²⁶⁴ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 146.

²⁶⁵ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 59.

²⁶⁶ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 73.

²⁶⁷ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 61.

²⁶⁸ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 62.

²⁶⁹ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 61.

²⁷⁰ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 101.

²⁷¹ Suyutî, a.g.e., 1/351.

²⁷² İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 84.

²⁷³ İbnu’n-Nedîm, a.e., s. 64.

21- “*el-’Ilmu’l-Ḥafâk min ‘Ilmi’l-İştikâk*”, Seyyid Muhammed Sâdık Hasan Han Bahadır.

22- “*el-İştikâk ve’t-Ta’rîb*”, Abdulkâdir el-Mağribî. Bu eser Mısır’da Hilâl Matbaasında 1908’de basılmıştır.

23- “*el-İştikâk*”, Abdullah Emîn, Kahire’de h. 1376’da basılmıştır.

Çoğunlukla “*Kitâbu’l-İştikâk*” veya “*Kitâb-u İştikâki’l-Esmâ*” adıyla anılan bu eserlerde ya iştikâk ilminin teorisi ele alınmış ya da belli konulardaki isimlerin iştikâkı incelenmiştir. İbn Dureyd’in, Şu’ûbiyye’nin, Arap isimlerinin saçmalığı ve mantıksızlığı eleştirisine cevap vermek amacıyla yazdığı hacimli eseri *Kitâbu’l-İştikâk*’ta Arap kabile isimlerinin ez-Zeccâci’nin “*İştikâku Esmâillâhî*” adlı eserinde Allah’ın isim ve sıfatlarının, Ali el-Hârizmî’nin “*İştikâku’l-Esmâi’l-Mevâdi ve’l-Buldân*”ında yer ve ülke adlarının iştikâkı ele alınmıştır. Abdullah Emîn’in “*el-İştikâk*”ı (Kahire–1376/1956), iştikâk ilminin teori ve uygulamasına dair çağdaş ve kapsamlı bir eserdir.²⁷⁴

²⁷⁴ Hulusi Kılıç, “İştikâk”, DİA, İstanbul–2001, XXIII/440.

2. İŞTİKÂKU ESMÂİLLÂH'TIN GENEL ÖZELLİKLERİ

2.1. Eserin Tanıtımı

Şerhu Esmâillahi'l-Husnâ olarak da zikredilen bu eser sahasında yazılan ilk kitaptır. Hacı Halife bu isimde 31 âlim ve eserinden söz eder, fakat ez-Zeccâcî'yi ve bu eserini bunlar arasında zikretmez. Halbuki ez-Zeccâcî bu müelliflerin hepsinden önce yaşamıştır. Bu eserinde ez-Zeccâcî Kur'an'da geçen Allah'ın isim ve sıfatlarını lügat, mastar ve anlam yönünden inceler. Kitabın son bölümünde isimle sıfat arasındaki ilişkileri inceler.

ez-Zeccâcî, iştikâk çalışmalarının da öncülerinden sayılır. Bu alanda daha önce çalışmalar yapan Kûtrub, el-Ahfeş, Ebû Naşr Ahmed İbn Hâtem el-Bâhilî, el-Kayravânî, Tayfûr, el-Muberrred ve İbn Dureyd gibi âlimleri sayabiliriz. Fakat bu sahada ilk çalışma yapan Kûtrub'dur.

Fihristler, iştikâk ile ilgili şu eserlerden söz ederler:

1. Kûtrub'un *Kitâbu'l-İştikâk*²⁷⁵,
2. Kelbî'nin *İştikâku'l-Buldân*²⁷⁶,
3. el-Ahfeşü'l-Evsât'ın *Kitâbu'l-İştikâk*²⁷⁷,
4. el-'Aşmaî'nin *İştikâku'l-Esmâ*²⁷⁸,

Dil âlimleri dillerin ve kelimelerin ortaya çıkışı konusunda farklı görüşlere sahiptir.²⁷⁹ Bir kısmı dillerin tevkîfî olduğunu yani Allah tarafından öğretildiğini savunurlar. Bu tezlerine de Allah'ın şu ayetini delil getirirler: “*Allah, Âdem'e bütün isimleri öğretti.*”²⁸⁰ Bu âlimler kelimelerin birbirinden türediğini reddederler. Bir kısım âlimler ise kelâmın hepsinin muştâk olduğunu, tevkîfî olmadığını ve bu kelimelerin üzerinde insanların sonradan ittifak ettiklerini, daha sonra da bu kelimelerin ıstılah haline geldiğini savunurlar. *Allah'ın Hz. Âdem'e bütün eşyanın isimlerini öğretmesi makul ve mümkün değildir. Çünkü o dönemde birçok şey henüz mevcut bile değildi,* derler.

Üçüncü bir grup âlim ise kelâmın bir kısmının muştâk, bir kısmının da muştâk olmadığını iddia eder.²⁸¹

Âlimlerden dördüncü bir grup ise dillerin hepsinin tabiattaki bir takım isimlerden türetildiğini iddia ederler. Rüzgârın esintisi, şimşegın çakması, gök gürlemesi, eşek anırması, su

²⁷⁵ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; es-Suyûtî, *el-Muzhir fî Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'uhâ*, I/351.

²⁷⁶ Ya'kût el-Hamevî, a.g.e., II/100.

²⁷⁷ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 52, 84; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nu hât* I/591.

²⁷⁸ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 55. es-Suyûtî, a.g.e., II/113.

²⁷⁹ Şerafettin Yaltkaya, “*Arap Edebiyatı Adlı Makalenin Sadeleştirilmesi*”, Cumhuriyet Ün. İlahiyat Fk. Dergisi, XI/2–2007, s. 467–492.

²⁸⁰ Bakara, 31.

²⁸¹ es-Suyûtî, *el-Muzhir fî Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'uhâ*, I/14; Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevşilî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, Beyrut, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Matba'atu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1952, I/46–47.

şırıltısı, karga sesi, at kişnemesi gibi tabiattaki ve hayvanlardaki seslerin, dillerin kaynağını oluşturduğunu savunurlar.

İbn Fâris, İbn ‘Abbâs’ın yukardaki âyetin tefsirine dayanarak, birinci grubun görüşünü teyit etmektedir.²⁸²

Muhammed Mustafa Rıdvan ise “*dillerin kaynağının Allah’a nisbet edilmesi tamamen vicdânî ve duygusaldır. Bu tür tezler doğru değildir*” diyerek birinci grubun görüşünü reddeder.²⁸³

ez-Zeccâcî, bu konuda tıpkı hocası ez-Zeccâc’a benzer. Basra ekolüne mensup âlimler gibi düşünür. Dillerin ittifak ve ıstılah yoluyla türediğini kabul eder. Dillerin türediğini kabul etmeyenlerin görüşünü, *İştikâku Esmâillâh*’ında özel bir bâb ayırarak reddetmiştir.²⁸⁴

Bu bölümde, kendinden önceki âlimlerin bu konudaki görüşlerine değinmiştir. Sibeveyhi ve ez-Zeccâc ile ilgili bazı suçlamaları reddetmiştir.

ez-Zeccâcî’den yaklaşık yarım asır sonra İbn Cinnî, *el-Hasâis* adlı eserini kaleme alarak filoloji konusunda müstakil bir çalışma ortaya koydu. İbn Cinnî’nin bu eseri filolojik (fıkhu’l-luğa) olup, filolojinin nahiv ve sarftan daha önemli bir ilim dalı olduğunu belirtir. İbn Cinnî daha önceki âlimlerin de bu sahadaki çalışmalarını da ihmal edip dilin muhtelif sığalarının tahliline dayanıp bu alanda yeni ürünler ortaya koymaya çalışır. Bu eser, fıkıh ilmi için metodolojinin gerekli olduğu gibi nahiv için de filolojinin gerekli olduğunu vurgular.

İbn Cinnî’nin bu eseri, es-Suyûtî’nin *el-İktirâh* adlı eserinin de temel kaynağıdır.²⁸⁵ İbn Cinnî bu eserinde es-Suyûtî de *el-Muzhir*’inde iştikâk’ı küçük ve büyük diye ikiye ayırır.²⁸⁶

Muştaqqâtın aslının fiil mi yoksa mastar mı olduğu konusunda da âlimler ihtilaf etmişlerdir. ez-Zeccâcî, Basralılar gibi mustaqqâtın aslının mastar olduğunu savunur. Kûfeliler ise fiil olduğunu iddia ederler. Her iki ekolün de kendi görüşlerini destekleyen delilleri vardır. el-Enbârî, *el-İnsâf*’ında bu konuya bir bölüm ayırmış ve konuyu derinlemesine incelemiştir.²⁸⁷

ez-Zeccâcî’nin nahiv ile ilgili görüşünü, bağlı olduğu ekolü ve çalışmalarını daha çok *İştikâku Esmâillâh*’ında açık bir şekilde görmekteyiz. Sibeveyhi, el-Ahfeş, el-‘Asmaî, el-Ḥalîl, el-Mâzinî, Ebû ‘Amr eş-Şeybânî, İbnu’s-Sikkît, el-Enbârî, ez-Zeccâc, el-Muberrred, el-Ferrâ, Ş’aleb, Ebû ‘Amr el-Cermî, İbnu’l-‘Arâbî ve benzeri âlimlerden nakiller yapar ve bunların isimlerini eserlerinde zikreder.

²⁸² Ebû’l-Ḥuseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîya er-Râzî İbni Fâris, *es-Sâhibu fî Fıkhi’l-Luğa ve Sunenu’l-‘Arabî fî Kelâmihâ*, thk. Ömer Fâruk et-Tabba’, Beyrut, Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 1993, s. 5.

²⁸³ Ebû’l-Ḥuseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîya er-Râzî İbni Fâris, *el-‘Alâmetu’l-Luğavî*, Kahire, thk. Muhammed Mustafa Rıdvan, Dâru’l-Ma’ârif, 1971, s. 228.

²⁸⁴ ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh* s. 480,481.

²⁸⁵ Kenan Demirayak, M. Sadi Çöğenli, a.g.e., s. 145.

²⁸⁶ İbni Cinnî, a.g.e., II/134; es-Suyûtî, *el-Muzhir fî Ulûmi’l-Luğa ve Envâuhâ*, I/345, 354.

²⁸⁷ Kemâluddîn Ebû’l-Berekât ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa’id el-Enbârî, a.g.e., I/129, 137.

ez-Zeccâcî, bezen de bu âlimlerin isimlerini zikretmeyerek sadece “*cumhûr, bazı arkadaşlarımız, bazı nahivciler, bazıları, lügat ehlinde bir topluluk, diğerleri, Kûfeliler, Basralılar*” gibi ifadeler kullanır.

ez-Zeccâcî’nin nahiv çalışmalarında Basra ekolüne mensup olduğunu görürüz. Nahiv ve dil felsefesi alanında da Basralılara meylettiğini görmekteyiz.

ez-Zeccâcî, Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ını sadece okuyup incelemekle kalmamış, onun eserinin ilk sayfalarındaki girişini şerhetmiştir. ez-Zeccâcî’nin bu çalışması eserin mukaddimesi mahiyetindedir. ez-Zeccâcî, *mukaddime* tabiri yerine *risâle* ifadesini kullanır. Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ının mukaddimesinin olmadığı bilinmektedir. Kaynaklar ez-Zeccâcî’nin bu mukaddimesinden söz etmezler. Fakat ez-Zeccâcî bizzat kendisi *el-İdâh*’da bu çalışmasına değinir.²⁸⁸

ez-Zeccâcî, sadece *İstikâku Esmâillâh*’ında Sîbeveyhi’nin ismini yaklaşık kırk kez zikreder. Ona üç yerde de muhalefet eder. “*Kelâmın tamamı muştâktır*” ifadesinin, Sîbeveyhi’nin sözü olmadığını söyleyerek onu savunur.²⁸⁹

ez-Zeccâcî, Sîbeveyhi’den ilk naklini Allah (الله) lafzının kökü konusunda yapar. Sîbeveyhi’nin Allah lafzının aslının (لا) olduğunu marifelik kazanması için başına elif-lâm getirildiği görüşünde olduğunu nakleder.²⁹⁰

ez-Zeccâcî, Sîbeveyhi’nin ta‘accub, mastar-ı muevvel, ma‘rife, nekra, sıfat, kul ve ba‘z lâfızlarının durumları hakkındaki görüşlerini de nakleder.²⁹¹

ez-Zeccâcî’nin dil alanında Sîbeveyhi’den çok nakiller yapması onun Basralılara meylettiğini açıkça gösterir. Fakat bazı görüşlerini kabul etmemesi, görüşlerinde mutaassıp olmadığını ortaya koyar. Ayrıca diğer Basralı âlimlerden nakilleri çokça yapması da onun Basralılığını teyit eder.

Kitabı tahkik eden Dr. ‘Abdu’l-Huseyn el-Mubarek’tir. ‘Aynu’s-Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nden hocası Doç. Dr. Ramazân ‘Abdu’t-Tevvâb’ın yönlendirmesiyle bu kitabı 1974 yılında²⁹² yayına hazırlamıştır. Kitabı yayına hazırlarken şu hususlara dikkat ettiğini belirtmektedir:

1- “*Mümkün olduğu kadar metnin aslına bağlı kalmaya çalıştım. Ancak zorunlu kaldığım durumlarda müdahale ettim. Yaptığım müdahaleleri de kitabın dipnotunda belirttim.*”

²⁸⁸ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî ‘İlâli’n-Nahv*, s. 41, 45, 53.

²⁸⁹ ez-Zeccâcî, *İstikâku Esmâillâh*, s. 41, 109, 292, 293, 316. 482.

²⁹⁰ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 41; Ebû Bişr ‘Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Kahire, thk. Muhammed ‘Abdu’s-Selâm Hârûn, Matba’atu’l-Emiriyye, 1966–1977, I/310.

²⁹¹ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 271, 303, 413.

²⁹² Mâzin el-Mubârek, a.g.e., s.36.

2- “İsmi geçen şâir, muhaddis, kurrâ, lügat ve nahiv âlimlerini tanıtmaya çalıştım. Ancak Sîbeveyhi, Ferezdağ ve Cerîr gibi meşhur olanları tanıtmaya ihtiyacı hissetmedim.”

3- “Delil olarak getirilen âyetlerin, hangi sûrede olduklarını ve âyet numaralarını belirttim. Âyetin tamamını parantez içerisinde zikrettim.”

4- “Hadîs-i Nebvî’lerin Emsâlu’l-‘Arab ve Aşvâlu’l-‘Arab’ların tahrîcini yaptım. Şiirlerin ve recezlerin kime ait olduğunu belirttim. Sadece dört tanesinin kaynağını bulamadım.”

5- “Sarf-nahiv ve luğatla alâkalı konuların kaynaklarını belirtmeye çalıştım.”

6- “İmkân ölçüsünde bazı lafızların el-Furûku’l-Luğaviyye yönüne de işaret ettim.”

7- “Metnin doğru okunması için kelimeleri harekelemeye gayret ettim.”

8- “Aslî metinden düşen kelimeleri ez-Zeccâcî’nin diğer eserlerine dayanarak bulmaya çalıştım.”

9- “Özellikle şiirlerdeki kapalı kelimeleri açıklamaya çalıştım. Diğer eserlerinde de geçen tekrarlara işaret etmeye çalıştım.”

10- El yazma nüshasını elif (ﻩ) ile rumuzlandırımdı. El yazmasının rakamlarını yanına belirttim.”

11- “Kitabın sonuna âyetlerin, hadislerin, Emsâlu’l-‘Arab, Aşvâlu’l-‘Arab’ların şiir ve recezlerin fihristini yaptım. Kitapta adı geçen şâir, muhaddis, kurrâ, dilcilerin ve nahivcilerin önde gelenlerinin fihristini yaptım. Ayrıca konuların fihristini de ilâve ettim.”²⁹³

ez-Zeccâcî’nin bu eseri, *İştikâku Esmâillâh* konusunda yapılan ilk çalışmadır. ez-Zeccâcî bu eserini hayatının son dönemlerinde yazdığı için kendi dönemindeki tarihçiler bu eser hakkında bilgi vermemişlerdir. Diğer eserlerine ayırdıkları bölüm kadar bu eserine değinmemişlerdir. Görünen o ki, ez-Zeccâcî bu eserini talebelerinden birine yazdırmış ve bu şekilde eser korunmuştur. Aslî nüshanın tarihi h. 434. yıla kadar dayanır. Bu ise ez-Zeccâcî’nin ölümüne yakın bir tarihtir.

ez-Zeccâcî bu eserinde diğer eserlerinde kullandığı birçok ıstılâh ve tabirleri kullanır. Bu da bu eserin ona ait olduğunu gösterir. Bu kitabında diğer eserlerinde olduğu gibi üstadları ez-Zeccâc, İbn Dureyd, İbn Kuteybe, İbnu’l-Hayyât, İbn Keysân gibi âlimlerin isimlerini zikreder. ez-Zeccâcî bu eserini talebesi, Ebû Bekr b. Şirâm (Şerrâm)’a yazdırmış, talebesi de kitabı ez-Zeccâcî’ye okumuştur. Bu kitabının sonunda peygamberimizin isimlerinin *İştikâkı*na da özel bir bölüm ayırmıştır.

²⁹³ ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh*, s. 13–15.

el-Ğurtubî, *Esmâullahi'l-Husnâ* adlı eserinde birçok kez ez-Zeccâcî'den alıntı yapar ve bu alıntılarının bazısında ez-Zeccâcî'nin ismini verir. Çoğunda ise ismini zikretmez. Firûzâbâdî ise, *Şerhu Esmâillâh-i Husnâ* adlı eserinde ez-Zeccâcî'den alıntılar yapar.

2.2. Eserin Nüshaları

Bu kitabın aslı, el yazması olarak Kâhire'de *Dâru'l-Kutubi'l-Mișriyye El Yazma Eserler Kütüphanesi*'nde ش لغة 3 kayıt numarasıyla bulunmaktadır. *Câmi'atu'd-Duvelî'l-'Arabiyye*'nin *El Yazma Eserler Enstitüsü*'nde لغة 14 rakamıyla mikrofilmi bulunmaktadır. 24x18 cm ebatında 146 sayfadan oluşmaktadır. Her sayfa 18 satırdan oluşur. Satırın ölçüsü ise 11 kelimedir. Bu nüshada herhangi bir hareke bulunmamaktadır. Birinci sayfada kitabın ismi yazılıdır. Yazının karakterinden birinci sayfanın zamanın geçmesiyle yırtılıp daha sonra tekrar yazıldığı anlaşılmaktadır. ez-Zeccâcî, bu kitabı talebesi İbn Şerrâm diye bilinen eş-Şeyh Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Seleme el-Ğassânî'ye yazdırmış ve kendisinden dinlemiştir.

2.3. Eserin Yazılış Zamanı

Eserin ne zaman yazıldığı net bir şekilde belli değildir. Şu kadar var ki ömrünün son dönemlerinde, fikirlerinin olgunlaştığı bir dönemde yazdığı görüşü tercih edilmiştir. Bu da yaklaşık hicrî 434 yılına tekâbül eder. Özellikle Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından çokça faydalanması da buna bir işâret olarak kabul edilebilir.²⁹⁴

2.4. Eseri Yazmasındaki Hedef

ez-Zeccâcî, bütün inananların yaratıcılarını hakkıyla tanımaları gerektiğini düşünür. Bunun için de Allah'ın isimlerini bilmek insanları mâ'rifetullah'a götürür. Mâ'rifetullah ise insanları yakîn bir imana götürür. Esmâ-i Husnâ'nın anlamlarını bilmek, insanın yaratıcısına yakınlaşmasına vesile olur. Hadis-i Şerîf'te belirtildiği gibi insanların cennete girmelerine de vesile olur.²⁹⁵

3. Eserin Hazırlanmasında Esas Alınan Kaynaklar

Bu kitap ez-Zeccâcî'nin ilimde derinliğine, nahiv ilmindeki geniş araştırmalarına, şarf ve nahiv ilmindeki otoritesine işâret eder. ez-Zeccâcî bu eserinde Sibeveyhi, el-Ahfeş, el-'Asmaî, el-Ğalîl, el-Mâzinî, Ebû 'Amr eş-Şeybânî, İbn Sikkît, el-Enbârî, ez-Zeccâc, el-Muberred, el-Ferra',

²⁹⁴ 'Abdu'l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 64.

²⁹⁵ 'Abdu'l-Huseyn el-Mubârek, a.e., s. 87.

es-Sa'leb, İbnu'l-'Arâbi gibi âlimlerin isimlerini zikreder. Zaman zaman bu âlimlerden alıntılar yapar. Zaman zaman da âlimlerin isimlerini söylemez. *Cumhur, bazı arkadaşlarımız, bazı nahivciler, bazıları, lügat ehlinden bir topluluk, diğerleri, Kûfeliler, Basralılar* gibi tabirler kullanır.

ez-Zeccâcî bu eserinde dil felsefesi açısından Basra ekolüne meyleder. Bu eserinde Sîbeveyhi'den çok etkilenmiştir. İsmi kitabında yaklaşık 40 kez zikreder. Birçok yerde görüşlerini kabul ederken, üç yerde ona muhalefet eder.

ez-Zeccâcî görüşlerini desteklemek için Kûfelilerden el-Ferrâ'nın dil görüşlerini zikreder. el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, ez-Zeccâcî'nin ana kaynaklarından. ez-Zeccâcî her ne kadar Basra ve Kûfe âlimlerinden alıntı yapsa da zaman zaman bağımsızlığını ortaya koyar. Bazı konularda bu ekolün temsilcilerine muhalefet eder. Bu iki ekolün görüşlerini birleştiren kişilerin fikirlerine de müracaat eder. Ki bunlar da Bağdat ekolünü oluştururlar. Bunların başında İbn Keysân, İbn Şâkir ve İbn Hıyyât gelir.

ez-Zeccâcî dil konusunda bazı kaynaklardan faydalanır. Bunların bir kısmını *İştikâku Esmâillâh* adlı kitabında zikreder. Adını zikrettiği eserler şunlardır:²⁹⁶

- 1- *Emsâlu'l-Kur'ân*, Neftâviye
- 2- *el-İştikâk*, İbn Dureyd
- 3- *el-Kitâb*, Sîbeveyhi
- 4- *İştikâk*, ez-Zeccâc
- 5- *el-Emâlî*, İbn Keysân
- 6- *Dîvân*, İmru'l-Kays
- 7- *Şerhu Kitâbu'l-Cumel*, İbn 'Uşûr
- 8- *el-Mesâilu's-Şağîr*
- 9- *Me'âni's-Şî'r*, İbn Kuteybe
- 10- *Uyûnu's-Şî'r*, İbn Kuteybe
- 11- *Kitâbu'l-'Ayn*, el-Halîl²⁹⁷

Bu eserlerin dışında isim vermeden şu eserlerden alıntılar yapar:

- 1- *Me'âni'l-Kur'ân*, el-Ferrâ
- 2- *Îrâbu'l-Kur'ân*, ez-Zeccâc

²⁹⁶ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 497, 496, 481, 80, 342, 482, 266, 267, 198, 412.

²⁹⁷ 'Abdu'l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 188.

3- *el-Cemhere*, İbn Dureyd

4- *el-Ğarîbu'l-Muşannef*

5- *Mecâzu'l-Kur'ân*, Ebû 'Ubeyde

6- *Halku'l-İnsân ve'l-İbl*, el-'Aşmaî

7- *Işlâhu'l-Mantık ve'l-Kalb ve'l İbdâl ve'l-Elfâz*, İbnu's-Sıkkît

8- *Mecâlis*-Ebû Câ'fer er-Ru'âsî Şa'leb

9- *el-Mukteḍab*, el-Muberred²⁹⁸

Tefsir ve kıraat kitaplarına da eserinde gereken önemi gösterir. İbn 'Abbas, Hasan el-Başrî, Hamzâ, el-Kisâi, Ebû 'Amr b. el-A'lâ gibi müfessirlerin ve kıraat âlimlerinin eserlerine mürâcaat eder. Anlattığı şeylere şahit olarak getirdiği hadisler için de “*ve câe fî'l-ḥadîs*” tâbirini kullanır. Kıraat konusunda da el-'Arec, Mucâhid, İkrime, Suleymân el-'Ameş, Hamzâ, el-Kisâi, Hasan el-Başrî, Katâde, İsa b. Ömer, Ebû 'Amr, b. el-A'lâ gibi şahsiyetlerden faydalanır. Mantık ilmi konusunda da felsefecilerden İhvânü's-Şafâ'nın “*el-İnsânü Hayyun Nâtıkun Meyyitun*” görüşünü zikreder.²⁹⁹

4. Eserde Takip Edilen Metod

ez-Zeccâcî, eserinde kalıplaşmış bir kural çerçevesinde hareket etmez. Engin bilgisini bazen ayrıntılarla birlikte aktarır, konuyu uzun uzadıya anlatır; bazen ise çok kısa bilgilerle konuyu kapatır. Kitabın metodu ile ilgili aşağıda ayrıntılı bilgi verilecektir.

4.1. Âyetlerden Yapılan İstîşâdlar:

Hicrî II. yüzyıldan itibaren doğrudan Kur'ân-ı Kerîm'den Esmâ-i Ḥusnâ listeleri çıkarılmaya başlanmıştır. Bazı âlimler meşhur Esmâ-i Ḥusnâ hadîsinde olup da Kur'ân-ı Kerîm'de bulunmayan bir takım isimleri tesbit etmişler ve bunları Kur'ân-ı Kerîm'den tamamlamaya çalışmışlardır. Bir kısmı da kendi belirledikleri ölçülere göre Kur'ân-ı Kerîm'den yeni tesbitler yapmışlardır. İbn Hacer, et-Tirmizî'nin listesinde olduğu halde Kur'ân-ı Kerîm'de bulunmayan yirmiyedi isim belirlemiş ve bunların yerine Kur'ân-ı Kerîm'den aynı sayıda isim bularak yeni bir isim listesi belirlemiştir.³⁰⁰

²⁹⁸ 'Abdu'l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 189.

²⁹⁹ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 139.

³⁰⁰ Bekir Topaloglu, “*Esmâ-i Hüsnâ*”, DİA, İstanbul-1995, XI/404.

ez-Zeccâcî de Kur'ân-ı Kerîm'den 99 isim çıkarma çalışmalarına ilk dönemden itibaren katılmış ve belirlediği isimleri kitabında sıralamıştır. Bu sıralanış ise Kur'ân-ı Kerîm'in tertip sırasına göre sûrelerden çıkardığı ve yine aşağıda belirtildiği gibi aynı tertip üzerine açıkladığı isimlerdir:

1/ Fâtîha Sûresi: المالك, الرحيم, الرحمان, الرب, الله.

2/ Bakara Sûresi: الرؤوف, الكافي, السميع, البديع, الواسع, البصير, الحكيم, التواب, العليم, القدير, المحيط, الحميد, الغني, الولي, العظيم, العلي, القيوم, الحي, لا اله الا هو, الباسط, القابض, الحليم, الغفور, الواحد, الإله, الشاكر.

3/ Âl-i İmrân Sûresi: الخبير, السريع, الوهاب, القائم.

4/ Nisâ Sûresi: الوكيل, المقيت, العفو, الشهيد, الحسيب, الرقيب.

6/ En'âm Sûresi: الخبير, اللطيف, القدير, الظاهر, الباطن.

7/ Â'râf Sûresi: المميت, المحي.

8/ Enfâl Sûresi: يا نعم المولي و نعم النصير.

11/ Hûd Sûresi: الفعال, الودود, المجيد, القوي, يا مجيب, القريب, الحفيظ.

13/ Ra'd Sûresi: المتعالي, الكبير.

14/ İbrâhîm Sûresi: المنان.

15/ Hicr Sûresi: الخلاق و الخالق.

16/ Nahl Sûresi: الباعث.

19/ Meryem Sûresi: الوارث, الصادق.

23/ Mü'minûn Sûresi: الكريم.

24/ Nur Sûresi: النور, المبين, الحق.

25/ Furkân Sûresi: الهادي.

34/ Sebe' Sûresi: الفتاح.

40/ Mu'min Sûresi: ذو الطول, الشديد, القابل, الغافر.

51/ Zâriyât Sûresi: المتين, ذو القوى, الرزاق.

52/ Tûr Sûresi: البار.

54/ Kamer Sûresi: المقتدر.

55/ Rahmân Sûresi: ذو الإكرام, ذو الجلال, الباقي.

57/ Hadîd Sûresi: الظاهر, الباطن, الآخر, الأول.

59/ Haşr Sûresi: المصور, الباري, الخالق, المتكبر, الجبار, العزيز, المهيمن, المؤمن, السلام, القدوس.

85/ Burûc Sûresi: المعيد, المبدىء.

112/ İhlâs Sûresi: الصمد, الأحد.

ez-Zeccâcî, Esmâ-i Husnâ iştişâkî ile ilgili, Kur'ân-ı Kerim'in farklı sûrelerinden 186 ayrı âyetle delil getirir.

Kitabın girişinde de işaret ettiği gibi, Allah'ın isimlerini Kur'an'dan seçer. Ama hangi âyette geçtiğine işaret etmez. Kitabın tahkikini yapan Dr. 'Abdu'l-Huseyn el-Mubarek âyetlerin hangi sûrede geçtiğini tek tek belirtmiştir.³⁰¹ Delil getirdiği Kur'ân âyetlerinin tamamını yazmamış, sadece konu ile alakalı kısmı yazmıştır. Bunu da her halde karşısındaki öğrencilerin Kur'ân kültürüne ve hıfzına sahip olduklarını düşündüğü için yapmaktadır. Tüm isimleri açıklarken bu yöntemi uygulamıştır. Meselâ الله ismini açıklarken Şuarâ sûresinin 22. âyetinin sadece أَنْ عَبَّدَ بَنِي إِسْرَائِيلَ *İsrâiloğullarını senin köle yapmandır* bölümünü almıştır.³⁰² Yine الْقَابِضُ ismini açıklarken Bakara sûresinin 245. âyetinin sadece وَاللَّهُ يَظْهَرُ وَيَبْسُطُ ve *Allah daraltır ve genişletir* bölümünü alır ve konuyu ilgili bölümle açıklar.³⁰³

Kur'ân âyetleriyle ilgili kıraatlara da değinmiş ama kıraatların sahibine nisbetine fazla özen göstermemiştir. Bazı kıraat imamlarının adını zikretmiş, bazılarını ise zikretmemiştir. Meselâ الْمَالِك ismini açıklarken kıraat farklılıklarını anlatmış, bu âyetle ilgili Peygamberimiz (s.a.v.)'den bu konuda iki rivâyet geldiğini belirtmiş; bu kelimenin ilk geçtiği yer olan Fâtiha sûresinin 4. âyetini Âsım, Kisâi ve Ya'kûb'un (مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ) şeklinde, diğer kıraat imamlarının ise (مَلِكِ يَوْمَ الدِّينِ) şeklinde okuduğunu zikretmiştir.³⁰⁴

ez-Zeccâcî âyetlerle istişhâd ederken, hem Esmâ-i Husnâ'nın anlamlarının daha iyi anlaşılabilmesi adına hem de iştişâk ile ilgili nahiv konularına âyetlerden delil getirebilmek için Kur'ân-ı Kerîm'e başvurmuştur.

4.2. Hadîs-i Şerîflerden Yapılan İstişhâdlar:

Hadîs-i Şerîflerin dilde delil olarak kullanılmasını uygun görerek, bunu kelimelerin tahkiki ve kuralların tesbitinde başvurulacak kaynaklar arasında kabul etmiştir.³⁰⁵ ez-Zeccâcî, hadislerle istişhâd konusunda nahivcilere muhalefet eder. Nahivciler hadislerin lâfızla değil mânâ ile rivayet edildiğini ileri sürerek, onlarla delil getirmeyi reddetmişlerdir. ez-Zeccâcî ise on yerde Hadîs-i Şerîflerden delil getirmiştir. Nahiv ile ilgili konularda da Hadîs-i Şerîflerle istişhâd eder.³⁰⁶

³⁰¹ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 20.

³⁰² ez-Zeccâcî, a.e., s. 30.

³⁰³ ez-Zeccâcî, a.e., s. 97.

³⁰⁴ ez-Zeccâcî, a.e., s. 43.

³⁰⁵ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 20, 124, 128, 165, 180, 211, 231, 232, 233, 294.

³⁰⁶ ez-Zeccâcî, a.e., s. 311.

عن ez-Zeccâcî, eserine *Esmâ-i Husnâ* hadîsi olarak meşhur olan hadîsi zikrederek başlar: *أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إن الله تسعة و تسعين إسمًا مائة إلا واحدًا من أحصاها دخل الجنة*”³⁰⁷ Bu hadîsin bazı rivayetlerinde *أحصاها* men *hafızahâ* lafzı nakledilmektedir. Bazı rivayetlerde de “99” yerine “yüzden bir eksik” ifadesi geçerken bazılarının sonunda da “Allah tektir ve tek olanı sever” ilavesi vardır.

المهمين ismini açıklarken şu hadîsi delil olarak getirir:

مَا وَلَيْتُ قُرَيْشٌ فَعَدَلْتُ، وَاسْتَرْحِمْتُ قَرَحِمَتُ، وَعَاهَدْتُ قَوْقَتُ، وَوَعَدْتُ فَأَنْجَرْتُ إِلَّا كُنْتُ أَنَا وَالنَّبِيُّونَ فِرَاطُ الْقَاصِفِينَ “*Kureyş işbaşına gelince adâletli olur. Kendilerinden merhamet istenir de merhamet ederlerse, ahitleşirler de ahde vefâ gösterirlerse, söz verirler de sözünde dururlarsa, ben ve bütün peygamberler (şefaât konusunda) bütün insanların öncülerini olacağız.*”³⁰⁸ Yine aynı isim altında zikrettiği, Peygamberimiz (s.a.v.)’i övmek istediğini söyleyen şahsa buyurduğu hadis ise şudur: لَا *أَغْزِيَا سَاحِلًا، أَلَا يَفْضُضُ اللَّهُ فَاك*”³⁰⁹

الغني ismini açıklarken de şu hadisi aktarır: *‘İslam’ (ahlâkın)da لا يُتْرَكُ مُفْرَجٌ فِي الْإِسْلَامِ* *fakir, kimsesiz bir kişi kendi haline yalnız ve yardımsız bırakılmaz.*³¹⁰

Yine *الرقيب* isminde bu kelimeyi tahlil ederken istişâd etmek üzere şu hadisi zikreder: *ليس الرقوبُ الذي لا ولدَ له، إنما الرقوبُ الذي لا قرطَ له* “*Çocuğu olmayan kısır değildir. Asıl kısır kendisinden önce ahirete çocuk göndermeyen kişidir.*”³¹¹

المَنَّان isminde şu hadisi aktarır:

قال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم: ثلاثةٌ لا ينظرُ اللهُ إليهم يومَ القيامةِ المَنَّانُ والمُسئِلُ إزارَةُ المَنَّانِ والمختالُ

Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Allah şu üç kişiye kıyamet günü rahmet nazarıyla bakmaz: Kibrinden dolayı elbisesini yerde sürükleyen, yaptığı iyiliği başa kakan, gururlanıp kibirlenen kişi.*”³¹²

³⁰⁷ Buhârî, Tevhîd, 12; Müslim, Zîkr, 5–6; Tirmizî, Da‘avat, 82; İbn Mâce, Duâ, 10; Müsned, II, 258., ez-Zeccâcî, a.e., s. 20.

³⁰⁸ Taberânî, *Mu‘cem’ul-Kebîr*, Hadis no: 13322, İbnu’l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğarîb’l-Ĥadîs ve’l-Eşer*, Haleb–1963, I/294

³⁰⁹ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 231, İbnu’l-Esîr, a.e., II/249.

³¹⁰ Taberânî, a.g.e., Hadis no: 13515, İbnu’l-Esîr, a.e., III/204.

³¹¹ Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Mustedrek ale’s-Sahihayn*, Beyrut, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1990, Hadis no: 1456, Heysemî, *Mecma‘u’z-Zevâid*, III/8. İbn Hacer el-‘Askalânî, *el-Metalibu’l-‘Âliye*, Hadis no: 706, İbnu’l-Esîr, a.g.e., II/249.

³¹² Buhârî, Libas, 6, ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 165.

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لِمَنَادِيلِ سَعْدِ بْنِ مَعَاذٍ فِي الْجَنَّةِ: الباطن isminde şu hadisi aktarır: أحسن من هذه الحلة Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Sa’d b. Mu’az’ın cennetteki mendilleri bu elbiseden daha güzeldir.”³¹³

الحق isminde ise ez-Zeccâcî şu hadisi aktarır: “Allaha en sevimli gelen amel, az da olsa devamlı olanıdır.”³¹⁴

ez-Zeccâcî hadisleri aktarırken çoğu zaman rivâyet tarîklerini zikretmiştir.³¹⁵ Zikretmeksizin aktardığı hadisler de vardır.³¹⁶

Allah’ın isimlerini tafsîlatlı bir şekilde açıkladıktan sonra kitabın sonuna “İstîkâku Esmâ’i’n-Nebiyy” başlıklı yeni bir bölüm açmış ve bu konuda nahiv ekollerinin görüşlerini zikretmiştir. Kitabın tamamında zikrettiği on hadisten birini bu konu ile ilgili zikretmiştir: Peygamber (s.a.v.)’e gelerek يا نبي الله diye seslenen birine Peygamber (s.a.v.) şöyle demiştir: لست نبي الله و لكني نبي الله ez-Zeccâcî bu konudaki nahiv ekollerinin görüşlerini zikretmiş ve bu konuda o kişinin söylediğinin lahn olduğunu delilleriyle ifade etmiştir.³¹⁷

4.3. Şiirden Yapılan İstişhâdlar:

Arap dili ve edebiyatı alanında te’lif edilmiş kaynak eserler için Arap şiiri önemli bir kaynak durumundadır. Hemen hemen her kaynak eserde şiirlerden beyitler aktarılmış ve ele alınan konuda aktarılan şiirdeki kullanımlar delil ve şâhit gösterilmiştir. İstîkâku Esmâillâh’ta da aynı metod takip edilmiştir. ez-Zeccâcî İstîkâku Esmâillâh’ın pek çok yerinde şiirlerden istişhâdlar yapmakta ve açıklamalarında beyitler zikretmektedir.

ez-Zeccâcî, الهادي ismini açıklarken, Mu’allakât şâirlerinden Zuheyr b. Ebî Sulmâ’ya ait şu şiirle istişhâd etmiştir:

فإن تَكُن النساءُ مَخْبَآتٍ فَحَقُّ لِكُلِّ مَخْصَنَةٍ هَدَاءُ

³¹³ Buhârî, V/116, ez-Zeccâcî, a.e., s. 211.

³¹⁴ Ebû ‘Abdu’l-Kâsım b. Selâm, *Garîbu’l-Hadîs*, Haydârâbâd, Matba’atu Meclis, 1968, II/28; Buhârî, VIII/176.

³¹⁵ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 19, 165.

³¹⁶ ez-Zeccâcî, a.e., s. 211.

³¹⁷ ez-Zeccâcî, a.e., s. 295.

“Eğer kadınlar (kapalı kapılar ardında, evde) saklanırlarsa, her bir namuslu kadının hakkı hediyelerdir.”³¹⁸

Uzun ve ayrıntılı bilgi vermesine örnek olarak konunun içine bazen şiir de ekler. Meselâ şâir olan sahâbelerden olan ve mu‘ammerûn’dan kabul edilen en-Nâbiğa el-Ca’dî’nin şu şiirini المهيمن ismini açıklarken zikreder:

لبستُ أناساً فأفنيتهُم و أفنيْتُ بعد أناس أناسا
ثلاثة أهليْن أفنيتهُم وكانَ الإلهُ هو المستاسا

“Bir nesille birlikte yaşadım ve onları defnedip, mezara koydum. Bir takım nesillerden sonra yine bir grup nesli daha defnettim, tam üç nesli defnettim. Allah her bir neslin yerine yeni nesli verendir.”³¹⁹

ez-Zeccâcî, eserinde, el-Ferrâ’nın şiirlerini daha çok istişhâd için kullanmıştır.³²⁰ İbn Keysân’a İmru’u’l-Kays’ın *Mu‘allağât*’ından bir beytin şerhinde müracaat ederken,³²¹ İbn Şâkir’den ise sadece bir yerde söz etmiştir.³²²

Eserde, şiirle istişhâda ayrı bir önem verildiği, 144 farklı şairden 290 şiirle esere katkı yapılmasından rahatça anlaşılabılır.

Çağdaşı olan şairlerin şiirleri ile de istişhâd ederken, bazen onların isimlerini zikretmiş, bazen zikretmemiştir.³²³ *الشاعر قال* diyerek veya *رجل من بني نمير*³²⁴ diyerek şiirin bir bölümünü aktarır ve geçer.³²⁵ 25 ayrı yerde ise şiirin kime ait olduğu söylenmemiştir.

4.4. Eserde Kullanılan Meşeller:

Delil getirirken Emsâlu’l-‘Arab ve Akvâlu’l-‘Arab’a çok önem vermiştir. 48 ayrı yerde, açıklamak istediği bölümlerde meşel ve akvâl kullanmıştır.³²⁶

العزیز ismini açıklarken *إذا عز أخوك فهن* “*kardeşin (dostun) yüksekte alıyorsa sen alttan al; o öfkelenildiği zaman sen sakın ol*”³²⁷ anlamına gelen meşeli;³²⁸ kullanmıştır.

القوي ismini açıklarken, *إنقطع قوي من قايوة* “*işin geçmesi, iki kardeşin sohbetinin kesilmesi, kavraması zor bir işin zamanının geçmesi*”³²⁹ anlamındaki meşeli³³⁰ örnek olarak vermiştir.

³¹⁸ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 188.

³¹⁹ ez-Zeccâcî, a.e., s. 234; Nâbiğa el-Ca’dî *Şi’ru Nâbiğa el-Ca’dî*, Dimeşk, Menşûrâtü’l-Mektebi’l-İslâmî, 1964.

³²⁰ ez-Zeccâcî, a.e., s. 119, 296, 334, 368.

³²¹ ez-Zeccâcî, a.e., s. 72.

³²² ez-Zeccâcî, a.e., s. 185.

³²³ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 321.

³²⁴ ez-Zeccâcî, a.e., s. 226.

³²⁵ ez-Zeccâcî, a.e., s. 230.

³²⁶ ez-Zeccâcî, a.e., s. 313.

³²⁷ Hasan Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler ve Atasözleri*, Konya, Tekin Kitabevi, 1999, s. 40, Ebu’l-Faḍl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma‘ul-Emsâl*, Beyrut, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1988.

³²⁸ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 237.

المبدي والمعيد ismini açıklarken³³¹ البادي أظلم “zulme önce başlayan karşısındakinden daha zalimdir”³³² anlamındaki meşel, konunun daha iyi anlaşılması için verilen örnektir.

القوي ismini³³³ açıklarken, برئت فائدة من قوبها “civciv yumurtadan çıktıktan sonra yumurtanın onun yaptığı işlerden sorumlu olmadığı gibi, ben de bu işlerden sorumlu değilim”³³⁴ anlamındaki meşel aktarılmıştır.

الغني ismi³³⁵ açıklanırken, الحور بعد الكور “bir şeyin arttıktan sonra eksilmesi veya ıslahından sonra fesâda uğraması, sarıgın dolandıktan sonra bozulması”³³⁶ anlamındaki meşel zikredilmiştir.

الحق ismini³³⁷ açıklarken, شر السير الحقة “acele giden ecele gider” anlamındaki meşeli kullanmıştır.³³⁸

Görüşlerini delilendirmek için sahabe sözlerine de başvurur. Mesela الحكيم ismini açıklarken İbn Abbas’ın yorumuna yer verir ve, القرآن الحكمة hikmetten kasıt Kur’an’dır sözünü aktarır.³³⁹

4.5. Eserde Kullanılan Dil Tercîhi:

ez-Zeccâci bu eserinde herhangi bir kabilenin lehçesine bağlı kalmaz. “Fi Luğatin, Luğatânî, Fi Luğati ehli’l-Ĥicâzi ve Ġayrihim” tabirlerini kullanır. Kendine özgü dil tercihini yapar ve ona uygun bir dil kullanır.

Lügat ve nahiv yönünden ihtilaflı konularda tartışmaya girmiştir. Nahiv ekollerinin görüşlerini ve nahiv imamlarının dayandığı delilleri; her birinin dayanağı olan şüirden istişadlarını uzun uzadıya aktarmıştır.³⁴⁰

Bazı nahiv ve lüğat âlimlerinin hatalarını birçok yerde zikretmiş, onlara tamamiyle teslim olmamış, insiyatif kullanmıştır.

ez-Zeccâci dil konusunda Basra ve Kûfe ekolüne mensup âlimlerin görüşlerine müracaat ederken bazen de her iki ekolün dışında kalan bağımsız âlimlerin fikirlerine yer verir ki, bu

³²⁹ ez-Zeccâci, a.e., s. 150.

³³⁰ Hayruddin Şemsi Bâşa, Mu’cemu’l-Emsâli’l-‘Arabîyye, Riyâd, Merkezû’l-Melik Faysal li’l-Buhûs ve’d-Dirâseti’l-İslâmiyye, I. bs., 2002, I/649.

³³¹ ez-Zeccâci, a.g.e., s. 246.

³³² Hayruddin Şemsi Bâşa, a.g.e., I/752.

³³³ ez-Zeccâci, a.g.e., s. 150.

³³⁴ Hasan Akdağ, a.g.e., s. 115., Hayruddin Şemsi Bâşa, a.g.e., I/765.

³³⁵ ez-Zeccâci, a.g.e., s. 124.

³³⁶ Hayruddin Şemsi Bâşa, a.g.e., II/1049.

³³⁷ ez-Zeccâci, a.g.e., s. 180.

³³⁸ Hayruddin Şemsi Bâşa, a.g.e., II/1367.

³³⁹ ez-Zeccâci, a.g.e., s. 60.

³⁴⁰ ez-Zeccâci, a.g.e., s. 138.

bağımsız düşünen âlimlere Bağdat ekolü müntesipleri de denilir. Bunlar, İbn Keysân, İbn Şâkir ve İbnu'l-Ḥayyât'dır ki bunlar aynı zamanda ez-Zeccâcî'nin hocalarıdır.

Bazı konularda Basra ekolüne meyletmiştir. Kûfelilere birçok konuda katılmamış, ama çoğunlukla incelemelerinde bu iki mezhepten bağımsızlığını açıkça ortaya koymuştur.³⁴¹

Lafızları dil yönünden incelerken onların sığalarına özen göstererek, lâfızların kökü; müfred, tesniye, cemi', müzekker, müennes, mastar, maḫsûr, menḫûs, memdûd gibi sığalarına dikkat etmiş, özellikle mânâ ile ilgili meselelere ihtimam göstermiştir.

Nahiv alanındaki eseri *el-Cumel*'inde olduğu gibi konuyla ilgili dil çalışmalarına çokça örnekler vermiştir.

Bir ismi anlatırken bazen çok fazla ayrıntıya girmiştir. Bazen de ihtisâr ve i'câzı tercih etmiştir. ez-Zeccâcî şekil olarak açık ve belli bir metoda sahip olmasına rağmen, bazen konuları çok kısa olarak ele alır. Mesela *İstikâḫu Esmâillâh*'ında (حليم) ismini açıklarken; “Allah kullarına karşı halimdir. Onların günahlarından çoğunu affeder. Günah işlediklerinde onları hemen cezalandırmaz. Onlara mühlet verir sonra tevbelerini kabul eder.” diyerek konuyu kapatmıştır.³⁴²

Allah'ın isimlerinden (حي) kelimesini açıklarken de aynı i'câz metodunu takip etmiştir. Mâzinî ve el-Ḥalîl'in görüşlerini vermekle yetinmiştir.³⁴³

Bazen de sıkıcı bir şekilde açıklama yapar, konunun dışına çıkıp sözü uzatır. Meselâ (بصير) ismini açıklarken ana konunun dışına çıkar, başka konulara dalar.³⁴⁴ Yine aynı şekilde (العليم) ismini açıklarken de sıkıcı bir şekilde sarf konularına dalar ve (العليم) ismini uzun uzun açıklar.³⁴⁵ علم fiilinden ism-i fâ'il olarak (عالم) şeklinde gelir ve aynı fiilin mubalağa sigası olarak (العليم) şeklinde gelir der ve çoğul formunu verir: (العلماء) (العليم) isminin harf-i cerlerle de kullanılabileceğine Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden örnek verir: إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ “Muhakkak ki Allah, sînelerde olanı en iyi bilendir.”³⁴⁶

Bazı lügavî kullanımlara özellikle dikkat çekerek, o lâfızları hangi bölgenin ve ekolün nasıl kullandığına işaret etmiştir.

İsimlerin kök anlamlarına özel bir önem göstermiştir. (العليم) ismini açıklarken bu ismin kök anlamlarını ayrıntılı bir şekilde ele alır, kelimenin kök anlamını açıklamak için âyetlerden ve

³⁴¹ Mehmet Şirin Çıkar, “Ez-Zeccâcî'nin el-İdâh fî İleli'n-Nahv ve el-Cumel fî'n-Nahv Adlı Eserleri Bağlamında Nahiv İlmine Bakışı”, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: IV, Sayı: XIV (Yaz), Ankara-2004, s. 71.

³⁴² ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 96.

³⁴³ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 102.

³⁴⁴ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 65-71.

³⁴⁵ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 51.

³⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/119.

Arapların sözlerinden deliller getirir: ³⁴⁷البئر كثيرة الماء *suyu çok olan kuyu* gibi meşel haline gelmiş ifadelere sık sık başvurur.

İsmi ilk kullanıldığı kök anlamını belirterek ismin anlamıyla ilgili yorumlar yapmıştır. (الحكيم) ismini açıklarken *binicinin maksadına göre hareket etmesi için atın ağzına vurulan demir gem* anlamını verir ve ardından isim hakkında açıklama yapar.³⁴⁸ Konuyu incelerken, son bölümde isimle ilgili görüşlerini maddeler halinde sıralar. Mesela (الحكيم) ismini inceler, sonunda da bu konuda 3 ayrı görüş var diye konuyu özetler.³⁴⁹ Bir başka örnek ise şudur: الخالق ve الخلاق isimlerini açıklarken *deriyi ıslah etmek için kesmek* خلق فلانا الأديم ifadesini kullanır ve bu ismin “eldeki mevcut bir maddeden yeni bir şeyler ortaya çıkarmak” şeklinde ince bir ayrıntısına dikkat çeker.³⁵⁰

5. Eserin Muhteva Yönünden Tahlili

ez-Zeccâcî, nahiv ile ilgili meseleleri basit, özlü, sâde bir anlatımla ortaya koymuş, okuyucuyu sıkan karmaşık ifade ve üslûptan kaçınmıştır. Konu ile ilgili örnekler vererek okuyucunun zihninde kapalı noktalar bırakmamıştır.

Görüşlerine delil getirirken kullandığı kaynaklardan alıntı yaparken tasarruf yapmıştır. Bazen metinlerde takdîm ve te’hîr yapmış, bazen de ibârelerin tertibini değiştirmiştir. Metnin sadece delil olan kısmını alır, diğer kısmını almaz.

ez-Zeccâcî, çoğunlukla herhangi bir ekole bağlı olmayan bağımsız âlimlerin isimlerini zikretmemiş, onların görüşlerini belirtirken “*diğerleri, bir topluluk, bazı âlimler, bazı ilim ehli, bazı nahivciler, bazı lügat ehli, bazıları şöyle iddia etti, Araplar şöyle dedi*” gibi ifadeler kullanmıştır.³⁵¹

ez-Zeccâcî; ez-Zeccâc, el-‘Asmaî, el-Ahfeş, İbn Dureyd, Ebû ‘Ubeyde, Ebû Osmân el-Mâzinî, el-Muberrred, Ebû Zeyd, Sibeveyhi ve el-Cermî gibi Basra ekolüne mensup âlimlerden nakiller yapmaya büyük özen göstermiştir. Meselâ العليم ismini açıklarken bu nahiv ekolünün tüm imamlarının görüşlerini zikretmiş ve kendi tercihini ortaya koymuştur.³⁵²

Yunus b. Habîb, Ebû ‘Amr İbnu’l-A‘lâ, İbn Rustem et-Taberî, Ebû Hâtem es-Sicistânî ve İsa b. Ömer gibi Basra ekolü âlimlerinin isimlerini ise çok az zikretmiştir.

³⁴⁷ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 58.

³⁴⁸ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 61.

³⁴⁹ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 62.

³⁵⁰ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 166.

³⁵¹ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 35, 327, 40, 58, 91, 97, 155, 182, 67.

³⁵² ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 55.

ez-Zeccâcî, Basralılardan, nahivde daha dirayetli oldukları için bu kadar çok nakil yapıp onların görüşlerine yer vermiştir. Bununla beraber bazen Basralıların görüşlerini kabul etmeyip reddetmiştir. Örneğin el-‘Asmâî’nin bazı görüşlerini kabul etmez.³⁵³

Bir filin ism-i fâ’il sığası hakkında : *“Bu konuda el-Ferrâ’nın iki görüşü vardır. Fakat Basralı arkadaşların da bu konuda herhangi bir görüşlerinin olduğunu bilmiyorum” der.*³⁵⁴ Ayrıca bazı sıfatların kıraatları, bazı fiillerin vezinleri, bazı kiplerin teşnîyelerini açıklar. İbn Arabî’nin الحكيم isminin anlamıyla ilgili yorumuna yer verir.³⁵⁵

ez-Zeccâcî, iştişkâk konusunda kıraat ve tefsir ile ilgili hususlarda İbn ‘Abbas, Mucâhid, İkrime, Suleyman el-A‘meş, Hasan-ı l-Başrî, Hamza, el-Kisâî, Ebû Kâtâde, İsa b. Ömer, ‘Amr İbnu’l-A‘lâ gibi şahsiyetlere itibar etmiştir.

Lâfızların mânâya delâletlerini aktarmaya özellikle gayret ederek, mânâları özenle ve makul bir şekilde aktarır. Bu metod onun bilgisinin yüzeysel olmadığını ortaya koyar. Mesela البصير ismini açıklarken kelimenin ayrıntılarına girer. Bu isimle ilgili âyetleri delil olarak getirir, farklı dönemlerde yaşamış şâirlerin şüirlerini aktarır. Nahiv ekollerinin görüşlerini belirttikten sonra konuyu toparlar.³⁵⁶

ez-Zeccâcî, bazı metinlerde ilmî şahsiyetini ibrâz etmemiş, konu ile ilgili herhangi bir tahlil ve ta’lik yapmadan sadece rivâyet etmiştir.³⁵⁷

الرقيب ve الخبير bölümlerinde sadece bu isimlerin iştişkâklarını belirtmekle yetinmiştir.

Bazı yerlerde sadece nakilcilik yapar, rivayeti zikreder, metin hakkında herhangi bir yorum ve tahlile girmez.

Bazı lafızları karşılaştırır. Furûku’l-Luğa açısından جلس ve قعد lafızlarının arasındaki anlam farkını îzâh eder.

ez-Zeccâcî, kâideleri kolaylaştırmak için bazen çok ayrıntıya girer, ayrıntıya girerken de kendi uslûbuyla çelişkiye düşer. القدير isminde olduğu gibi.

³⁵³ ez-Zeccâcî, a.e., s. 272.

³⁵⁴ ez-Zeccâcî, a.e., s. 148.

³⁵⁵ ez-Zeccâcî, a.e., s. 61.

³⁵⁶ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 65.

³⁵⁷ ‘Abdu’l-Huseyn el-Mubârek, a.g.e., s. 192 vd.

Bazı isimleri açıklarken sadece ismin anlamını zikreder, iştişkâından hiç bahsetmez. المقیت isminde olduğu gibi söz konusu isimle ilgili bir şâirin şiirinden istişhâd eder³⁵⁸ veya o ismin geçtiği bir âyetin ilgili bölümünü ekler ve konuyu uzatmadan kapatır: القدير, الباطن و الظاهر, الوكيل, القدير, اللطيف isimlerinde olduğu gibi.³⁵⁹

6. Eserin Arap Dili İçerisindeki Yeri

Hicrî dördüncü asırdaki edebî eserlerin içerisinde, iştişkâla ilgili yazılmış ilk eser olması bakımından *İštişkâku Esmâillah*'ın çok seçkin bir yeri vardır.

Arap medeniyetinin en güzel ve verimli dönemlerinden sayılan bu dönemde, *İštişkâku Esmâillah* Arap edebiyatında parlayan bir yıldızdır.

ez-Zeccâcî'nin dil ve din konusunda sahip olduğuengin birikim, nahiv ekollerinin bağlayıcılığından sıyrılarak ortaya koyduğu kendine özgü yeni bir bakış açısı, esere farklı bir değer katmaktadır. Anlatacağı konuda, Kur'ân-ı Kerîm'den, Hadis-i Şerîf'lerden, meşellerden ve Aşvâl'ul-'Arab'dan, şiirlerden ve bu konuda eser vermiş kişilerin eserlerinden yaptığı iktibaslarla konuyu çoğu kez en ince ayrıntılarıyla ortaya koymuş ve zengin içeriğiyle oluşabilecek her türlü sorunun cevabını vermiştir. İslâm medeniyetinin yapı taşlarını oluşturan âlimlerin eserlerine kadar sirâyet etmesi, kitabın değerini ortaya koymaktadır.

Nahiv ekollerinin bağlayıcılığından kendini sıyrabilecek kadar dil konusunda yetkin olan ez-Zeccâcî, bu alanda, kendinden sonrakilere de bir cesaret örneği göstermiştir.

7. Kitabın Kendinden Sonraki Çalışmalara Etkisi:

ez-Zeccâcî'den sonra gelen âlimlerin eserlerinde açıkça ez-Zeccâcî'nin ismini kaynak olarak verdiklerini görmemekteyiz. Ancak el-Ğurtubî gibi bazı âlimler onun tertib ve tahlil uslûbundan faydalanmışlardır. Ama çoğunluk birkaç yer hariç ismini vermemişlerdir. el-Ğurtubî tefsirine ez-Zeccâcî'den iki sayfalık uzun bir bölüm almasına rağmen onun adını zikretmemiştir.³⁶⁰

İbn Kıyyim el-Cevziyye “*et-Ṭibyân fî Aşsâmi'l-Kur'ân*” adlı eserinde isim vermeden ez-Zeccâcî'den alıntılar yapar.³⁶¹

³⁵⁸ ez-Zeccâcî, a.g.e., s. 136.

³⁵⁹ ez-Zeccâcî, a.e., s. 136, 137, 138.

³⁶⁰ Bkz. el-Ğurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Cami' li Aşkâmi'l-Kur'ân*, I/194, II/222.

³⁶¹ İbn Kıyyim el-Cevziyye, *et-Ṭibyân fî Aşsâmi'l-Kur'ân*, Kahire, thk. Tâhâ Yûsuf Şahîn, Dâru't-Ṭibâati'l-Muhammediyye, tsz., s. 3, 63, 165.

Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *el-Beyân fî Garîbi İ'râbi'l-Kur'ân* adlı eserinde ez-Zeccâci'nin *İştikâku Esmâillâh* eserinden faydalanmıştır.

Kendisinden sonra gelen el-Ezherî, Ahmed b. Fâris, İbn Cinnî ve bazı mu'cem sahipleri de ez-Zeccâci'ni nasıl ki, Basralıların en belirgin ismi ise el-Ferrâ da Kûfelilerin en önde gelen sîmalarındandır. ez-Zeccâci; el-Ferrâ'nın bazı görüşlerini alıp naklederken bazı görüşlerini de reddetmekte ve çürütmektedir. Bazen de onun görüşlerini sadece rivayet etmekle yetinir. ez-Zeccâci, el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ından tefsir, lügat ve nahiv alanında nakiller yapar.

SONUÇ

Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, hicrî IV. asırda Abbâsî devletinin ilim, sanat ve kültür alanlarının en verimli olduğu bir dönemde yaşamıştır. İlim olarak bereketli topraklarda bulunmanın beraberinde getirdiği donanımına sahip olarak çok değerli eserler bırakmıştır. Basra veya Kûfe ekollerinin etkisinde kalmaksızın, inisiyatif kullanabilecek kadar dil konusunda uzmanlaşmış ve alanında bir ilk olan *İştikâku Esmâillâh* adlı eseriyle temâyüz etmiştir.

Bir dilin zenginliği, sahip olduğu kelime birikimi ve ifade çeşitliliği ile bilinir. Küçük nüansların ifadeye yansıyabileceği yapıda kelime çeşitliliğine ve aynı şekilde kalıp ifâdelere sahip bir dil, bu özelliklere hâiz olmayan diğer dillere nazaran zengin olarak tanımlanabilir.

Arapça kelimelerin başına, ortasına ve sonuna ek getirilerek farklı çekimlerde kelimeler elde edilebilen; ayrıca belli formlara uymak şartıyla kelimenin kökünün tamamen değiştirilmesi sûretiyle yeni bir kelime türetilen bir dil olması bakımından oldukça zengin bir dildir. İşte ez-Zeccâcî böylesine geniş bir alanda ama konusunu sadece Esmâ-i Husnâ ile sınırlandırarak ortaya koyduğu eserinde, kendisinden sonrakileri de etkileyecek bir şekilde başarılı ve kalıcı olmuştur.

Eserde ele alınan muştâk kelimelerin açıklamalarında pek çok kaynaktan alıntılar yaparak görüşünü delillendiren ez-Zeccâcî, bu eserinde geniş bir kaynakça birikimini de kendinden sonrakilere miras bırakmıştır. Buna ilâveten bazı kelimelerin açıklamasında farklı bölgelerdeki yerel kullanımlara da değinen ez-Zeccâcî, satır aralarında yaşadığı döneme kadarki Arapça kültürüne dair nâdir bulunan bilgileri *İştikâku Esmâillâh* ta nakletmiştir.

Bu eser çok zengin bir içeriğe sahip olup, âyetleri, hadisleri, darb-ı meselleri, Emsâlu'l-'Arab ve Akvâlu'l-'Arab'ları, çoğu eski şâirlere ait olmak üzere kendi asrında yaşayan şairin birçok şiirini eserinde toplamıştır. Bütün bunları da iştikâk çerçevesinde değerlendirerek, *Esmâ-i Husnâ Edebiyatı* diyebileceğimiz bir alanın iştikâkla ilgili ilk eserini vermiştir.

ez-Zeccâcî, bütün inananların Yaratıcı'larını hakkıyla tanımaları gerektiğini düşünür. Bunun için de Allah'ın isimlerini bilmek insanları mârifetullaha götürür. Mâ'rifetullah ise insanları yakîn bir imana götürür. Esmâ-i Husnâ'nın anlamlarını bilmek insanın yaratıcısına yakınlaşmasına vesile olur. Hadiste belirtildiği gibi insanların cennete girmelerine de vesile olur. Bunun yapı taşlarını oluşturan esmâ kelimelerinin tahliline de bu yüzden büyük önem verir.

İştikâku Esmâillâh yazıldığı dönemdeki, dil, sarf ve nahiv başta olmak üzere pek çok konuda Abbâsî devletine ve dolayısıyla İslâm medeniyetine ayna tutan bir eser olma niteliği taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- * ‘Abdu’l-Hüseyn el-Mubârek, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fî’n-Naḥv ve’l-Luġa*, Matba‘atu Câmi‘âti’l-Başrâ, Bağdat–1982.
- * ‘Abdu’s-Sâlim Mekram, *el-Kur’ân’ul-Kerîm ve Eşeruhû fî’d-Dirâseti’n-Naḥviyye*, Dâru’l-Ma‘ârif, Kahire–1968.
- * Ahmed Emin, *Ḍuha’l-İslâm*, Beyrut–1933.
- * Akdağ, Hasan, *Arap Dilinde Deyimler ve Atasözleri*, Tekin Kitabevi, Konya–1999.
- * ‘Attâr, Ahmed ‘Abdu’l-Ğafûr, *Muḳaddimetu’s-Sihâh*, Beyrut–1987.
- * A. Schaade, “*Arap Dili-Klasik Arapça*”, İA, İstanbul–1978, I/512
- * Brockelmann, Carl, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî*, çev. ‘Abdulḥâlim en-Neccâr, Dâru’l-Ma‘ârif, Kahire–1961.
- “*Arap Edebiyatı*”, İA, İstanbul–1978, I/523.
- * Ahmet Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I, Sesler Lugavî İbdâl, İlk Sığa Meselesi, Terkîbî İştikâkın Sınırı*, Alfa, İstanbul–2000
- * el-Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb Ahmed b. Muhammed, *el-Mu‘arrab min Kelâmi’l-A’cemî ‘alâ Hurûfi’l-Mu‘cem*, Dâru’l-Kalem, Dîmeşk–1990.
- * el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *eş-Sihâh: Tâcu’l-Luġa ve Şihâhu’l-‘Arabiyye*, Beyrut–1990.
- * Civelek, Yakup, “*Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede ‘Naht’ Yönteminin Kullanımı*”, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: III, Sayı:10, Yaz 2003, s. 97.
- * Corci b. Ḥabîb Zeydan, *Târîhu Âdâbi’l-Luġati’l-‘Arabiyye*, Dâru’l-Mektebeti’l-Ḥayât, Beyrut–1983.
- * Çetin, M. Nihad, *Arapça Metinler*, İstanbul–1983.
- “*Arap-Edebiyatı*” DİA, İstanbul–1991, III, 286.
- “*Arap-Dil*”, DİA, İstanbul–1991, III, 282.
- * Çıkar, Mehmet Şirin, “*Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: İbnu’s-Serrâc ve Nahiv İlminde Usûl Geleneği*”, EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 20 (Yaz–2004), s. 345.
- “*ez-Zeccâcî’nin el-İdâh fî İleli’n-Naḥv ve el-Cumel fî’n-Naḥv Adlı Eserleri Bağlamında Nahiv İlmine Bakış*” Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: IV, Sayı: XIV (Yaz), Ankara–2004, s. 71.
- * Çöğenli, M. Sadi, Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fk. Yay., Erzurum–1994.
- * Ḍayf, Şevkî, *el-Medârisu’n-Naḥviyye*, 5. bs., Dâru’l-Ma‘ârif, Kahire–1995.
- *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî II, el-‘Aşru’l-‘Abbâsiyyi’l-Evvel*, Dâru’l-Ma‘ârif, Kâhire–1973.

- Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî III, el-'Aşru'l-'Abbâsiyyis-Sânî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire-1973.
- * Demirayak, Kenan, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yay., Erzurum-1998.
- * Ebû 'Abdu'l-Ğâsım b. Selâm, *Garibu'l-Hadîs*, Matba'atu Meclis Haydârâbâd-1968.
- * Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *el-İbdâl*, thk. İzzuddîn et-Tennûhî, Matba'atu't-Teraqqî, Dîmeşk-1961.
- * el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd, *el-İnşâf fî Mesâilî'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, Kahire-1955.
- Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâtî'l-Udebâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Faql İbrâhîm, Matba'atu'l-Medenî, Kahire-1967.
- * Ergin, Mehmet Cevat, "*Arap Nahvinin Doğuşu*", Dicle Ün. İlahiyat Fk. Dergisi, Cilt VII, Sayı No: II, s., 123.
- * Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Ün. Edebiyat Fk. Yayınları, İstanbul-1962.
- * Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fî Târîhi Eimmeti'l-Luğa*, thk. Muhammed el-Mısrî, Dîmeşk-1972.
- Ğâmûsu'l-Muht*, Beyrut-1987.
- * Halîl, Hilmî, *el-Muvellâd fî'l-'Arabiyye*, Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut-1985.
- * el-Ğamevî, Ya'kût b. Abdullah Şîhâbuddîn b. 'Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân*, thk. Ferîd Abdulazîz el-Cundî, Beyrût-1410.
- Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l Me'mûn, Kahire-1936.
- * Hasan, Hasan İbrahim, *Târîhu'l-İslâmî's-Siyâsî*, III. bs. Dîmeşk-1963.
- * el-Ğatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, Kahire-1931.
- * Huart, Clement, *Arab ve İslam Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara-tsz.
- * İbn-i 'Asâkir, Ebu'l-Ğâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu Medînet-i Dîmeşk*, Dâru'l-Fikr, Dîmeşk-tsz.
- * İbn Cinnî, Ebu'l-Fetħ Osman b. Cinnî el-Mevşîlî, *el-Muşannef*, thk. İbrâhîm Mustafa, Mısır-1954.
- el-Ğaşâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Matba'atu Dâri'l-Kutubi'l-Mısrîyye, Beyrut-1952.
- * İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Ğasen, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-2005.
- el-İstikâk*, Kahire-1958.
- * İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, İdâratu Matba'ati'l-Munîriyye, Mısır-1393.
- en-Nihâye fî Ğaribi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Haleb-1963

* İbni Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîya er-Râzî, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-1999.

-----*es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Luğa ve Sunenu'l-'Arabî fî Kelâmihâ*, thk. Omer Fâruk et-Tabba', Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-1993

-----*el-'Alâmetu'l-Luğavî*, thk. Muhammed Mustafa Rıdvan, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire-1971.

* İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut-1970.

* İbn Hayr el-İşbilî, *el-Fihrist*, el-Mektebetu'l-Endelûsiyye, II. bs., Bağdat-1963.

* İbni Hişam, *Şerh-u Cumeli ez-Zeccâcî*, thk. Ali Muhsin İsâ Hâlullâh, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut-1986.

* İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Beyrut-1985.

* İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, Dâru'l-Fikr, Kahire-tsz.

* İbn Manzûr Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-İfrîkî, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdr, Beyrut-1883.

* İbn Kâyyım el-Cevziyye, *et-Tıbyân fî Aksâmi'l-Kur'ân*, thk. Tâhâ Yûsuf Şahîn, Dâru't-Tıbâ'ati'l-Muhammediyye, Kahire-tsz.

* İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist li İbn'in-Nedîm*, Kahire-1348.

* İbn Zemelkânî, Şerâfuddîn Huseyn b. Muhammed b. Abdullah, *et-Tıbyân fî İlmi'l-Beyân*, Beyrut-1991.

* İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, Vekâletu'l-Ma'ârif, İstanbul-1951.

* Kahyaoğlu, Yasin, "Ebu'l-Abbâs el-Muberrid'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve "el-Kâmil" Adlı Eseri", Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: III, Sayı:10, Yaz 2003, s. 94.

* Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Vekâletu'l-Ma'ârif Mtb., İstanbul-1943.

* Kaya, Mahmut, "Beytu'l-Hikme", DİA, İstanbul-1991, VI/89.

* el-Kayravânî, İbn Reşîk, *el-'Umde fî Mehasini's- Ş'ir ve Âdâbihi ve Nakdihî*, thk. M. Muhyiddîn 'Abdulhamid, Matba'atu's-Sa'ade, II. bs. Kahire-1963.

* Kehhâle, Ömer Rıza, *el-Luğatu'l-'Arabiyye ve 'Ulûmuhâ*, Dimeşk-1391/1971.

-----*Mu'cemu'l- Muellifîn*, Mektebetu'l Muşennâ, Beyrut, tsz.

* Kesioğlu, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara-1987.

* el-Kiftî, Cemaluddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, *Inbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhat*, thk. Ebu'l-Faql İbrahim, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 1986.

* Kılıç Hulûsi, "İstikâk" DİA, İstanbul-2001, XXIII/439.

----- “*Kûfîyyûn*”, DİA, Ankara–2002, XXVI/345.

----- “*Basriyyûn*”, DİA, İstanbul–1992, V/117.

* Koçak, İnci, *Arapçanın Gelişme Yolları*, Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fk. Yayınları Ankara–1984.

* el-Ğurtubî, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Cam’î li Ahkâmî’l-Kur’ân*, II. bs. thk. Muhammed İbrahim el-Hafnâvî, Mahmud Hâmid Osman, Dâru’l-Ğadis, Kahire–1996.

* Küçükkalay, Hüseyin, *Kur’ân Dili Arapça*, Mânevi Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti, Konya–1969.

* K. V. Zettersteen, “*Abbasîler*”, İA, İstanbul–1978, I/21.

* el-Luğavî, *Merâtibu’n-Nahviyyîn*, nşr. M. Ebu’l-Fağl İbrahim, Kahire–1955.

* Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, Dimeşğ–1960.

* el-Mes’ûdî, Ebu’l-Hasan Ali, *Murûcu’z-Zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddin ‘Abdu’l-Ğamîd, Beyrut–1988.

* Metz, Adam, *el-Ğadâratu’l-İslamiyye*, çev. ‘Abdu’l-Hâdi Ebû Rîde, Matba’atu Lecneti’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, III. bs. 1957.

* el-Meydânî, Ebu’l-Fağl Ahmed b. Muhammed, *Mecma’ul-Emsâl*, Dâru’l-Kutubî’l-‘İlmiyye, Beyrut–1988.

* Nâbiğa el-Ca’dî *Şi’ru Nâbiğa el-Ca’dî*, Menşûrâtü’l-Mekteb’il-İslâmî, Dimeşğ–1964.

* Na’îm, Ferîd, *en-Nahvu ve’s-Şarfı’t-Taşrîfî’l-Esmâ ve’l-Ef’âl*, Matba’atu İbn Ğayyân, Dimeşğ–1981.

* en-Nisâbü’rî, Muhammed b. Abdullah el-Ğâkim, *el-Mustedrek ale’s-Şaĥîĥayn*, Dâru’l-Kutubî’l-‘İlmiyye, Beyrut–1990

* Özdoğan, M. Akif, “*Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi*”, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, V/16 (Kış–2005).

* es-Şâlih, Şubĥî, *Mebâĥîs fî ‘Ulûmî’l-Kur’ân*, Beyrut–1968.

* Sarkis, Yusuf İlian, *Mu’cemu’l-Matbû’atî’l-‘Arabiyye ve’l-Mu’ârabe*, Matba’atu Sarkîs, Mısır–1928.

* Sellâm, Muhammed Zağlûl, “*el-Edeb fî ‘Aşri’l-‘Abbasiyyîn*”, Munşietu’l-Ma’ârif, İskenderiyye–1999.

* es-Sem’ânî, Ebû Sa’îd, *el-Ensâb*, Muessesetu’l-Kutubî’s-Şekâfiyye, II. Baskı, Beyrut–1988.

* Sîbeveyhi, Ebû Bişr ‘Amr b. Osman b. Kanber el-Ğârisî, *el-Ğitâb*, thk. Muhammed ‘Abdu’s-Selâm Ğârun, Matba’atu’l-Emîriyye, Kahire, 1966–1977.

- * es-Sîrâfî, *Aḥbâru'n-Naḥviyyîn el-Baṣriyyîn*, nşr. F. Krenkow, Beyrut, Paris–1936.
- *Sönmez, Ramazan, “*Zeccâcî ve el-Cumel'in Bazı Dil Hususiyetleri*”, Selçuk Ün. Sos. Bil. Enst., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya–2000.
- * es-Suyutî, Ebu'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Muzhîr fî 'Ulûmi'l-Luġa ve Env'âuhâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire–1960.
- Buġyetu'l-Vu'ât fî Ṭabakâti'l-Luġaviyyîn ve'n Nuḥât*, el-Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrut–1965.
- el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'n-Naḥv*, Matba'atu Dâirati'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, II. bs., Haydarabad-1360.
- el-İktirâh fî Uşûli'n-Naḥv*, nşr. Ahmet Subhi Furat, İstanbul, 1975–1978.
- Hem'u'l-Hemâvî*, thk. Muhammed Bedruddîn en-Na'sânî, Matba'atu's-Sa'âde, Mısır–1958.
- * eş-Şelkânî, Abdulhamid, *Maşâdiru'l-Luġa*, Trablus–1982.
- * Şemsi Bâşa, Ḥayruddîn, *Mu'cemu'l-Emşâli'l-'Arabîyye*, Merkezi'l-Melik Fayşal li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, I. bs., Riyad-2002.
- * et-Taṭâvî, Muhammed, *Neş'etu'n-Naḥv*, Dâru'l-Ma'ârif, V. bs., Mısır-1973.
- * Topaloğlu, Bekir, “*Esmâ-i Hüsnâ*”, DİA, İstanbul-1995, XI/404.
- * Tuzcu, Kemal, “*Araplarda Etimoloji Çalışmaları*”, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, I (Bahar), Ankara–2001, s. 66.
- * Uçman, Abdullah, “*İstîlâhât-ı İlmiyye Encümeni*”, DİA, İstanbul–1999
- * Üçok, Bahriye, *İslâm Târîhi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara–1968.
- * Vâfî, Ali 'Abd'ul-Vâhid, *Fıkḥu'l-Luġa*, Mısır, II. Baskı, tsz.
- * el-Yafî, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, Matba'atu'l-Yemenî, Haydarabâd–1337.
- * Yaltkaya, Şerafettin, “*Arap Edebiyatı Adlı Makalenin Sadeleştirilmesi*”, Cumhuriyet Ün. İlahiyat Fk. Dergisi, XI/2–2007, s. 467–492.
- * Yıldırım, Suat, “*Kur'an-ı Câzi ve Üslûbu*”, DİA, Ankara–2002, XXXVI, 393.
- * Yıldız, Hakkı Dursun, “*Abbâsîler-İlim ve Kültür Hayatı*”, DİA, İstanbul–1988, I/40.
- * Yüksel, Ahmet, “*Abdurrahmân b. İshak ez-Zeccâcî ve Kitâbu'l-Lâmât'ı*”, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yaz–2001, s. 146
- * ez-Zebîdî, *Ṭabakâtu'n-Naḥviyyîn ve'l-Luġaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, Dâru'l-Ma'rife, Mısır–1973.
- * ez-Zebîdî, Ebu'l-Feyd Muhammed el-Murtaḍâ, *Tâcu'l-'Arûs*, Beyrut–1981.

- * ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Şevrî b. Sehl, *Me'âni'l- Kur'ân ve I'râbuhû*, thk. 'Abdu'l-Celîl 'Abduh Şiblî, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut-1988.
- * ez-Zeccâcî, Ebu'l-Ğâsım Abdurrahman b. İshâk, *el-İdâh fî 'İlî'n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek, Matba'atu'l-Medenî, Kahire-1959.
- Kitâbu'l-Cumel-fî'n-Nahv*, thk. Ali Tefîk el-Ğamed, Muessesetu'r-Risâle, Ürdün-1984.
- *Mecâlisu'l-'Ulemâ*, Mektebetu'l-Ğancî, Kahire-1999/1420.
- el-Emâlî*, thk. Abdusselam Ğârûn, Matba'atu'l-Medenî, Kahire-1378.
- el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek, Dımeşk-1985.
- el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nezâir*, thk. İzzuddin et-Tennûhî, Dımeşk-1962.
- İştikâku Esmâillâh*, thk. 'Abdu'l-Ğuseyn el-Mubârek, Muessesetu'r-Risâle, II. Baskı, Beyrut-1986.
- * ez-Zehabî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-İber*, thk. Fuad Seyyid, Matba'atu Ğukûme, Kuveyt-1961.
- Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut-1985.
- * Zeydan, Corci, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabîyye*, nşr. Şevkî Ğayf, Kahire-1911.
- * ez-Zeyyât, Ahmed Ğasen, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru Nahđati Mısır, Kâhire, tsz.
- * ez-Ziriklî, Ğayruddîn, *el-'Alâm Kıamusu Terâcîm li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Musteşrikin*, III. bs., 1969.
- * ez-Zubeydî, Ebû Bekr, *Ğabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, Mısır-1973.
- * Zülfikar, Hamza, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara-1991.